

१००
४ (A)

ग्रन्थनामः -

कर्तृनामः -

विषयः -

‘अथ’
(सप्तपदार्थीन्याय्या)

‘मितभाषिणी’ Mitbhashini

‘माधवसरस्वती’

न्यायशास्त्रम्

(वैशेषिकप्रकरणम्)

100
4 (A)

७५

१००
४

१२२

१००
४

मित भुविता उ त्तं मि दं समा विगिया र

॥ रसा पते रिदं पुस्तकं ॥

१००
४

३.टी.मि.

१

न

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ वेदांतविज्ञासु निश्चितार्थैर्योगीश्वरैर्धर्ममंजु विशुद्धैः ॥ उमा
नुमाभ्यामधिगम्यमानं वेदमहेतुं सदनुग्रहेण ॥ १ ॥ विघ्नेशादी नमस्कृत्य माधवाख्यः सर
स्वती ॥ शिवादित्यकृतेष्टीकां करोति मिति भाषिणी ॥ २ ॥ विशिष्टशिष्टाचारानुमितश्रुतिवो
धिन कर्तव्यता कर्तव्यविघ्नविघातकं परमेश्वर नमस्कारलक्षणं मंगलमाचरं नार्थाद्वि
षयादिदर्शयति । हेतव इति । ननु नमस्कारादिमंगलाचरणं फलप्रमाणपूरभावादयुक्त
मिति चेन्न । फलं तावत्कर्तव्यविषयविघ्नध्वंस एव वैर्तुतीति । नत्वभीष्टसमाप्तिः । तत्र मंगलस्य
अप्ययौतिरेकाभ्यां व्यभिचारः । कृतेपि मंगलं कादेव यदौ समास्य भावात् । अकृतेपि मंगलं
मैषेतेनास्तिकाद्यनुष्ठितैकर्मसमाप्तेः । विघ्नध्वंसोत्पत्तिर्वायावन्मंगलतावद्विघ्नध्वंसागीकारात् । वि

तीव्र

वैविधेयकत्वस्य प्रसिद्धिर्वाच्येति चेत् सत्यं। अस्त्यत्रापि सामान्यतः साध्यप्रसिद्धिः। तथा हि। किंचित्तु
हेतुकत्वं। अहेतुव्यतिरिक्तनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगि। व्यतिरेकिधर्मत्वात्। घटत्वादिवत्। प्रमेयत्वाद्दोष
मिवारुणारण्यव्यतिरेकीत्युक्तं। आकाशनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगितया सिद्धसाधनतावारणाय
हेतुकवैतिक्तनिष्ठात्यंताभावविशेषणं। तथा च किंचित्तु हेतुकत्वं यतो व्यावर्तते तदेव सर्वज्ञ हेतुकत्वं
प्रसिद्धं तद्वत्कृत्यापक्ष एव तत्र केवच व्यतिरेकिणा तद्विषयः साध्य इति नाप्रसिद्धविशेषणकः पक्षः। तस्मा
ज्जगतां हेतव इत्यनेन ईश्वरसाधकं व्यतिरेकं कानुमानमसूचि। यद्वा अनेनान्वयव्यतिरेकानुमाने
मेव असूच्यं। तथा हि। गिरिदरीविवरवर्त्तिनो कुराः। सकर्तृकाः कार्यत्वात्पदवदिति। नन्वयसंदिग्धा
नैकांतिकः। क्षित्यादौ संदिग्धसाध्यवर्त्तिहेतोः सत्वात्। नवनिश्चितसाध्याभाववति हेतुसंदेहे संदिग्धा
नैकांतिकता। अत्र वसाध्यस्यैव संदेहो न होतोरिति वाच्यं हेतुः साध्यात्यंताभाववद्गोमी नवैतिसं

स. टी. ० मि. ०

देहे सदिग्धाने कांतिकता। सच संदेहः साध्याभाववति हेतुसंदेहाद्देतुमतिवासाध्यसंदेहान्नद्वक्षित्यादे
कार्यत्वे हेतोर्निश्चित्ये साध्यसंदेहाद्देतोः साध्याभाववद्गमि। त्वसंदेहोऽस्त्वैव। किं वेद सकर्तृकत्वं कर्ता सहवर्त
मानत्वं वा कर्तृजन्यत्वं वा नोभयथापि सिद्धसाधनत्वात्। तथा हि। जीवानां विभुत्वेनाकुशलाणां ते सहवर्त
मानत्वात्। भोजकादृष्टतन्यत्वेन जीवजन्यत्वात्। सिद्धसाधनत्वेन। अथोपादानगोचरापरोक्षज्ञानविकी
र्षाकृतिमज्जन्यत्वे सकर्तृकत्वं। उपादानसमवायी कारणंतद्गोचरो विषयो या सामपरोक्षज्ञानविकीर्षा
कृतीनां तास्तथा हृदमस्योपादानमिति लिङ्गाद्यजन्यज्ञानमपरोक्षहृदं करिष्यामीति कर्तुमिच्छाविकी
र्षाकृतिः प्रयत्नः। एतायस्यासौ तद्वा न। तेन जन्यत्वमिति विवक्षितं एतच्च नास्मदादीनामिति न सिद्धसा
धनमिति चेत्। मैवं। सिद्धसाधनत्वादेव। अस्मदाद्यपरोक्षज्ञानादेरपि अदृष्टद्वारा कुशलाद्युपादान
गोचरत्वात्। तथा हि। इष्टसाधनताज्ञानस्य परोक्षत्वेऽपि यागादिसाधनद्वयादौ प्रवृत्तिविषयोऽपरोक्षः

८

ज्ञानमस्त्येवाततस्तत्रचिकीर्षाप्रयत्नौ। नतोयागादिनाअहृष्टं जायते। तेनवभोजकादृष्टेनतदुपादा
 नसहितेनअंकुरादिजन्यते। अतोस्मदादिनेवसिद्धसाधनमितिदृष्टमिदमनुमानमितिचेत्। मेव
 वादीः। नतोवसंदिग्धानैकांतिकः। साध्यसंदेहवर्ती। निश्चितस्यहेतोःस्तथात्वाभावात्। अन्यथास
 र्वथाहेतूनांपक्षेसंदिग्धसाध्यवतिवृत्तेर्दुष्टत्वप्रसंगः। तथावसकलानुमानोच्छेदप्रसंगः। अत
 एवसिद्धांतप्रवादोपिनहिपक्षतुल्येवायमिचारइति। अपिचपक्षसमव्यतिरिक्तेघटादौकार्यत्वहे
 तोःसकृत्कत्वेनयाध्यवधारणात्। सवहेतुःक्षित्यादौपक्षसमेअंकुरेवपक्षेवर्तमानःसममेवोभ
 यत्रसाध्यसाधुपतिः। निश्चितव्याप्तिकस्यहेतोःसंदिग्धसाध्यवतिवृत्तमानस्यसाध्यसाधकत्वनिय
 मात्। सकृत्कत्वेदविवक्षितं। अदृष्टाद्वारकोपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यत्वमि
 ति। अदृष्टधर्माधर्मेतिद्वारव्यापारोनाविद्यतेयासांताःअदृष्टद्वारिकास्ताश्चताउपादानगोचरा

स. टी. मि

॥७॥

परोक्षज्ञानविकीर्षाकृतयश्च न द्विजान्यत्वं सकृत्कल्पमित्यर्थः। तथा च नास्मदादिना सिद्धसाधनी। अ
स्मत्तत्त्वज्ञानविकीर्षाकृतीनां अदृष्टद्वारं विना उपादाने गोचरत्वाभावेन अदृष्टद्वारकत्वाभावात्। भो
क्तृज्ञानमदृष्टद्वाराहेतुः कर्तृज्ञानं च विकीर्षाकृतेशरीरवेष्टादिद्वारा। तथा वदित्वद्वारकविशेषणेन
भोक्तृजन्यत्वेन निवारिते कर्तृजन्यत्वेन पर्यवस्यतीति श्वरजन्यत्वेन सिध्यत्यतो न काश्चिदोषः। ननु तथा
पि प्रधानं सस्यकार्यत्वेण उपादानकारणाभावेन गोचरज्ञानादिमतो भावाद् न ज्ञानं नास्तीति हेतुरनेका
निक इति चेन्नैव। प्रागभावाप्रतियोगित्वे सति समवेतत्वादिति हेत्वस्य विवक्षितत्वादयं संक्षेपः। गिरि
दरिविवरवर्तिनो कुराः अदृष्टद्वारकोपादाने गोचरापरोक्षज्ञानविकीर्षाकृतिसंज्ञायाः। प्रागभावाप्र
तियोगित्वे सति समवेतत्वाद्यदुक्तसाधनतदुक्तसाध्यं कथापदद्वयपरम्यते विस्तरात्। जगतामेवेत्ये
वकारकात्सर्गवाची अग्यानामनेकार्थत्वात्। तथा वायमर्थः। समस्तकार्यस्य हेतुः परमेश्वरः। न

७॥

ज्ञानमस्त्येवाततस्तत्रचिकीर्षाप्रयत्नौ। ततोयागादिनाअदृष्टंजायते। तेनवभोजकादृष्टेनतदुपादा
 नसहितेनअंकुरादिजन्यते। अतोस्मदादिनेवसिद्धसाधनमितिदुष्टमिदमनुमानमितिचेत्। मेव
 वादीः। ततोवसंदिग्धानैकांतिकः। साध्यसंदेहवर्ती। निश्चितस्यहेतोःस्तथात्वाभावात्। अन्यथास
 र्वेषांहेतूनांपक्षेसंदिग्धसाध्यवतिवृत्तेर्दुष्टत्वप्रसंगात्। तथावसकळानुमानोच्छेदप्रसंगः। अत
 एवसिद्धांतप्रवादोपिनहिपक्षतुल्येवायमिचारइति। अपिचपक्षसमव्यतिरिक्तेघटादौकार्यत्वहे
 तोःसकृत्कत्वेनयाध्यवधारणात्। सबहेतुःक्षित्यादौपक्षसमेअंकुरेवपक्षेवर्तमानःसममेवोभ
 यत्रसाध्यसाधुपतिः। निश्चितव्याप्तिकस्यहेतोःसंदिग्धसाध्यवतिवर्तमानस्यसाध्यसाधकत्वनिप
 मात्र। सकृत्कत्वेदविवक्षिते। अदृष्टाद्वारकोपादानगोचरापरोक्षज्ञानविकीर्षाकृतिमज्जन्यत्वमि
 ति। अदृष्टधर्माधर्मौह्यव्यापारो नविद्यतेयासाताः। अदृष्टद्वारिकास्ताश्चताउपादानगोचरा

॥ २

तु कुलालादिवत्कृतिपयस्येति। बहुवचनस्य कपिजलाधिकरणन्यायेन त्रित्वेनापि संभवात्। अथ बाण
वकोरेभिर्भक्तम। हेतव एवेति न च बाणो गान्धयोग्यवच्छेदार्थः। जगतां हेतुत्वं ईश्वरस्य सदावर्तनेन तु का
दाविक्तमस्तीति। एवं वैश्वलिकः सर्वज्ञो जगद्धेतुः। कपिलादिर्वेदादिहेतुर्हिरण्यगर्भ एव स्वतंत्रो जगद्धेतुः। प्रधानं ज
गद्धेतुरित्यादिमता निराकारा यद्वा हेतवे निमित्तकारणयोरेव न तु वेदातिबहुपादानकारणमित्यसु वि
उपादानकारणत्वे कार्यस्यापि सचेतनत्वादप्यसंगतति। संसारस्थितिहेतुत्वेनापरमेश्वरः सिध्यतीति प्र
माणान्तरं तद्वाक्यसूचनायाह। संसारोऽप्यवदति। संसार एकविंशतिप्रकारदुःखसंबन्धः सवर्णवोदुस्तर
त्वात् अनादित्वेनागाधत्वाद्वा। तस्य सेतवे विधारकाया। यथा सेतुर्जलादेराधारः। तथा संसारिणां जगतां
विधारः स्थितिहेतुरित्यर्थः। स एष सेतुर्विधरणेषां लोकानामसंभेदायेति श्रुतेः। सेतुशब्देनात्र सेतुगतवि
धारणत्वं लक्ष्यते। प्रयोगस्तु। जगतां धृतिः साक्षात्पर्यावापयत्नसो ध्या। धृतिस्त्वानागमनकवृत्तिरवग

वि ५

स० टी० मि

शरीरं तद्दहनगतमां संहतिवत् । यद्वा । अस्मिन् शास्त्रे प्रतिपाद्यमोक्षकारणत्वेन ईश्वरं दर्शयन् मोक्ष
प्रयोजनत्वं शास्त्रस्य दर्शयति संसाराणवेति । संसाराणवत्स्य दुःखसमुद्रस्य सेतुः पारः प्रापकः । यथा
सेतुपारावारवत् । पारं प्रापयति तथापि मीश्वरोऽपि संसारपारस्य मोक्षस्य ~~प्रापक~~ प्रापक इत्यर्थः । ए
वमनोवाक्यकर्मभिः क्रियमाणविविधप्रवृत्तीभावलक्षणमंगलावरणं शिष्यशिक्षार्थं ग्रंथे निब
धनमंगलावरणव्याजेन अर्थाद्विषयप्रयोजनसंबन्धाधिकारिणः समसू विषयः । ज्ञातार्थं ज्ञातसं
बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्तते । शास्त्रादौ तेन वक्तव्यः संबन्धः सप्रयोजन इति न्यायेन श्रोतृत्वं सुखप्रवृत्त
ये ग्रंथादौ अनुबन्धवत्तुष्टयस्यावश्यवक्तव्यत्वात् । तदुच्यते । एतौ दिशास्त्रस्येदं प्रकरणी । अतस्तदी
यानुबन्धवत्तुष्टयेनेवास्यापि द्वैतत्वं । तत्र परमेश्वरो महाविषयो मोक्षश्च महत्प्रयोजनः । प्रदार्था
अवांतरविषयाः । तत्त्वज्ञानमवांतरप्रयोजनः । विषयशास्त्रयोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः स

विषय

बंधः विषयप्रयोजनयोर्विषयिभावः संबंधः रास्त्रप्रयोजनयोः साध्यसाधनभावः संबंधः प्रयोजन
कामाधिकारीति। न चैवशास्त्रप्रकरणयोः कोभेद इति चेत्। शास्त्रे कदेश संबंधरास्त्रकार्योत्तरस्मिती। आ
हुः प्रकरणजामशास्त्रभेदविषयिना इति लक्षणकृतोभेदः। बाळबोधनवावांतरप्रयोजनं ॥ ४॥ अथदा
नीविकीर्षिते ग्रंथमारंभमाणः पदार्थसामान्यस्वरूपतो निर्देशः। निप्रमिति विषया इति पदार्थ इति सा
मान्येनोद्देशः। तेषां स्वरूपं प्रमिति विषया इति प्रमितिर्यथार्थज्ञानस्य विषया इत्यर्थः। प्रमेयत्वमेव प
दार्थशास्त्रस्य प्रहतिनिमित्तमित्यर्थे पदेन दर्शितं। ननु प्रमिति विषयत्वं पदार्थसामान्यलक्षणं। केवला
नपि त्वेतत्प्रमेयत्वस्य लक्षणत्वायोगात्। केवलव्यतिरेकी हेतुविशेषालक्षणा मिति। तल्लक्षणस्याभिधारस्य ॥ ५॥
मानलोदानचचापि भ्रमविषयो व्याहृत्यो स्तीति चेत्। तस्य कदाचित्प्रमेयत्वात्। शुक्तिर्वोरजतं वा तादा
त्म्यभ्रमविषयः रजतत्वं संसर्गो वा तत्सर्वप्रमेया एव तादात्म्यप्रसाविषयो न भवतीति चेत्। तर्हि पदार्था
ने

स.टी.मि

प५

नामेव सति विषयता समये पदार्थत्वापत्तिः कदाचिन्ने प्रमेया एवेति यदि भ्रमविषयो तर्हि तथेति तुल्यं किं
वपदार्थो योगिको वा रूढो वा आद्ये भ्रमविषयस्य पदार्थत्वात् तद्वाच्यं नम युक्तं स्यात् तदक्षणे न हि दृष्ट्या दृश्यं ल२
द्वावर्त्यते न तु लक्ष्यमेव। भ्रमविषयं पदार्थं शब्दवाच्यत्वात् लक्ष्यादन्यत्वेन न द्वितीयः। रूढिर्हि सप्त
पदार्था मेव। सैव भ्रमस्यापि विषयः। अन्यथाप्यन्यथा स्यात्पुनपत्तेः। अन्यत्र सदेवान्यत्र दोषा इति सा
हचर्या स्यात्। तथा च द्वितीयेऽपि सप्तपदार्थो व भ्रमविषय इति तस्यापि लक्ष्यत्वात् तद्वाच्यं न पूर्ववद्वा
पमेव प्रमेयत्वादि विवक्षितं किं धर्म इति वदतौ वैशेषिकस्यापि सिद्धौ न श्व। आकाशेणादमुनेरद्यप्यत्र च ४
मेयत्वाभिधेयत्वादि धर्मः केवलान्वयीति सिद्धौ न प्रवादस्य प्रतीयमानत्वात्। ननु यथकारं वप
दार्थलक्षणासुक्तमिति वक्ष्यति अतः स हि रोध इति चेत् तत्र न हि तस्य गतिं वक्ष्यामः। ननु भ्रमस्यापि न
प्रमाविषयत्वे कथं तस्य भ्रमत्वसिद्धिरिति चेत् शृणु इदं रज्ज्वयोर्यधिकं रज्ज्वयोरिति रज्ज्वयोरिति सा

त१

माजाधिकरणेनविषयीकरणात्वाद्यधिकरणत्वप्रकारत्वेनभ्रमत्वमिति।तत्रचस्वरूपकथनंप्रवृत्तिनि
 मित्रकथनवेतिरुक्तमिति।केतेपदार्थाःक्रियतइतिज्ञिज्ञासायामाहतेवेति।पदार्थाःसंज्ञेवेतिसंब
 धः।इयस्यसर्वपदार्थाधारत्वेसमवायिकारत्वेनचप्रधानत्वात्प्रथममुद्देशः।गुणजातीयस्यस
 र्वद्वयवृत्तिवात्।उत्पत्त्युत्तरक्षणमेवोत्पन्नत्वेनातिसान्निध्याच्चगुणस्यतदानंतकौर्यो।कर्मजा
 तीयस्यतद्वैपरित्यात्।ज्ञात्याधारत्वाच्चतदानंतकौर्यो।सामान्यस्यानुवृत्तित्वेविततपगतत्वेनचव
 हविषयत्वाच्चतदानंतकौर्यो।विशेषस्यसमवेतत्वात्सामान्यप्रतियोगित्वाच्चतदानंतकौर्यो।एतेषांप
 र्वातीसंबंधत्वेनसमवायस्यतदानंतकौर्यो।षष्ठमनिषेधरूपत्वेनाभावस्यतदानंतकौर्यमित्युद्देश
 क्रमः।एवमन्यत्रापूहनीयं।विस्तरभयान्नातिप्रयोजनत्वाच्चनोच्यतइति।एवकारोऽयोगान्य
 योगव्यवच्छेदार्थः।अत्रेतदस्त्येवननूनमितिअयोगव्यवच्छेदः।अन्यस्यात्रसंबंधोनास्तीत्य

सं. टी. मि.

न्ययोगव्यवच्छेदः। तथा च शंखः पांडुर एवेति वत्पदार्थासंज्ञैवेति वचनं न न्यासंख्याया विशेषणत्वेन
विशेषणसंगत एव कारो योगव्यवच्छिन्ननिमित्तपदार्थ एव धनुर्धर इति वसंज्ञैव पदार्था इति विशेष
व्यसंगत एव कारस्तदा न्ययोगव्यवच्छिन्ननिमित्तसु भयव्यवच्छेद सिद्धिर्यथा स्थितेनेव कारेण भवति।
एवमप्येव कारो दृष्टव्यः। तेवेति वकारो ज्ञेयासा निवृत्त्यर्थः। संख्यात्राहो विभाग सिद्धमेव संख्या
स्पष्टयति। इत्यादिपरि संवहेन वेति। तत्र सप्तसम धातुस्यार्थः। पुणान् विभजने गुणास्त्विति। पुंशद
पूर्ववैलक्षण्यस्योक्तार्थः। गुणेषु यद्यपि संख्या नास्ति गुणेषु गुणानां जीकाराच्चतुर्विंशतिरित्युक्तं।
तथापि संख्या गुणपारे कार्यसमवायसंबन्धादुपकारेण तत्र संख्या व्यवहार इति न दोषः। कर्मणि
विशेषतः उद्दिशति। कर्मोपीति। ननु संयोगविभागपरं पराव्यतिरेक एकमेव न पश्याम इति चेन्न
नत्स्य संख्या लोपराधौ यद्ये न संधौ न पश्यतीति। वलुनीत्येवमाकारेण संयोगादिविलक्षणः

त्यपस्य सर्वज्ञ नीलान्त वेदप्रत्यक्षमिति वेद्या नलत्राप्यनुभव एवोत्तरी च लनं साक्षात्कारे मीत्यनुभ
 वात्। अमणरे वनस्येद नमभ्यो नमना नीगमनेतर्भावात्। नावधारणानुपपत्तिरसंख्यात्वापवा
 रिकी। उपकारस्तु संख्याकर्मणोरेकद्वयाद्यप्यतीतसामान्यं वेदाविविनक्ति। विशेषाणां विभागा
 भावे हेतुमाह। विशेषास्त्विति। असंख्या अनन्तांतव हेतुयो वन्नित्यद्वयवृत्तित्वादिति। यावन्ति नित्य
 द्वाण्यगगनादीनि पञ्च। वतुर्विधाः परमाणवः। तत्र वृत्तिर्येषां तेषां भावस्तत्त्वं। तस्मान्नित्यद्वयाणां
 मसंख्यात्वात्तदाश्रिता विशेषा अपि अनन्ता इत्यर्थः। ननु नित्यगुणेषु किमिति विशेषानाभ्युपेयते। जा
 त्तत्त्वाद्वावृत्तिसंभवात्तास्युपगम इति चेत्। हंत तर्हि जातिगुणक्रियाभिर्नित्यद्वयाणामपि व्यावृत्तिसं
 भवादनन्तत्वापितदस्युपगमोयुक्तः। अथ द्रव्येते अस्युपेयं ते तर्हि गुणेष्वस्युपेयतामिति चेत्। मैवं। नि
 त्यगुणा हि जल परमाण्वादिगता रूपादयः तेषां व्यावर्तकाः रूपत्वात्तरशुक्लतरशुक्लतमत्वात्तयः स

स-टी-मि

भवन्ति अत्रांतरजाति व्यक्तिष्वपि विशेषाननाश्रित्याश्रयविशेषेण तद्व्यावृत्तिः संभवति। गगनात्काळ
दिशोऽनयोश्च परस्परं मुक्तात्मना च मिथो मनसा च दूतरेतरव्यावृत्तिविशेषपदार्थविना योर्गोमा
न संभवति। परमाणुष्वपि सत्ताद्वयत्वव्यतिथीत्वादिव्यतिरिक्तावांतरजातेरभावात्तेष्वपि समानजा
तिगुणकर्मसु मिथो व्यावृत्तेर्विशेषपदार्थविना असंभवात्तत्रापि तत्सिद्धिः कुतः परमाणुषु नावांतरा
जातिरिति चेत्। शृणु। परमाणुवृत्तिज्ञानेरेत्यकार्यवृत्तिदर्शनात् तद्व्यतिथीत्वादिवत्सोपि जातिर्घ
टादावपि वर्त्तते। तथा च नावांतरजातिः न स्मान्नि तद्व्यतिथेर्विशेषपदार्थो गीकारेनान्यत्र नित्ये
षितिः संधूक्तः। यावन्तित्यद्वयत्वाद नंत इति। समवायस्य विभागाभावे हेतुमाह समवायस्त्वेक एव
निद्रह ननु पुपटः द्रुहपटे शो क्यं द्रुहवलनं पतत्वादिद्रव्यगुणकर्मजा तीयप्रत्ययाः विशेषणे विशेष
संबंधनिसिन्ताः अवाधितेह प्रत्ययत्वादिरुक्ते वदरमस्तीति प्रत्ययवदि प्रत्ययवदित्यनुमानेन लाघ

इह २ प्रित्या २

११

वतर्कसनाथेन एक एव सिधाति एकै नैव सर्वत्र व्यवहारोपपन्नौ तदनेककल्पमनायांगोरवादितिसम
 वायेवत्वसिद्धिः अभावविभजते। अभावस्त्विति इह घटो भविष्यतीत्यत्र प्रगभावः प्रतीयते। स नष्ट इति प्रधु
 सः प्रतीयते। घटः पटो न भवतीति अन्योन्याभावः प्रतीयते। प्रतियोगी समवायतिरिक्त इह घटे पटो नास्तीति
 निषेधः वैकालिकाभावोत्पत्ताभावः। संप्रति पृथिवी पृथक्करोति पृथिवी निपरमाणुसद्भावे परमाणु। तस्य
 रेणुः सावयवावयवकारश्चः। तस्य महत्वाधिकरणत्वात्। घटवदिति त्र्यणुकस्यावयववेद्यणुके सावयव
 सति स एवावयवः परमाणुः सोपि वेदनित्यः स्यात्। तस्यापि हेतुपरंपरानुसरणे न वस्त्वा स्यात् तथा
 वा न वक्षिकानेकावयवकारश्च सर्वकार्ये तुल्यमिति मशकमातंगयोरपितुल्यपरिमाणत्वापत्तिः। तस्मा
 सर्वकार्यतुल्यावयवित्वेन नित्यः परमाणुः सिधातीति। नित्यपृथिवीसिद्धिः। द्वाणुकमपि अनेनैव सि
 धाति। वसयेपि परमाणुचोत्पत्तकस्तो इह वी। अनित्यायास्त्रे विधा माह। सापीति शरीरसिद्धि

साधनं

मि. सटी. यविषयश्चस्वरूपंस्वरूपंयस्याः सानथापार्थिवशरीरादित्रयसिद्धौप्रमाणमाह। शरीरमितिगव्यं
जनकपदेनप्रमाणसूचिनी। द्वाणपार्थिवंरूपादिषुमध्येगंउस्यैवाभिव्यञ्जकत्वात्पौष्ट्यपनीत
सुरभिचपकभागवदितिद्वाणस्यपार्थिवत्वात्। अपोविभागंप्रापयति। आपोपीति। वरूणे। लोक
इति। आगमसिद्धिरिति शेषः। रसव्यञ्जकमिति रसनेन्द्रियस्याप्यलेमानं रसनेन्द्रियमाप्यरूपादि
मध्ये रसस्यैवाभिव्यञ्जकत्वात्। लालावदिति प्रयोगः। नेत्रो विभजते तेजोपीति। अत्रापि आदि
सलोक इत्यनंतरपुणोदिसिद्धमिति शेषः। इन्द्रियमिति। चक्षुरिन्द्रियतेजसं। रूपादिषुमध्ये
रूपस्यैवाभिव्यञ्जकत्वात्। आलोकवत्। मनोवावर्तमानाय एव कारणः। असिद्धिवारणाय रू
पादिष्विति। अन्यथारूपत्वस्यापि व्यञ्जकत्वेनासिद्धिः स्याद्विषयस्य वानुर्विधमाह। विषय इति।
ननु आकारज्ञसुवर्णेतद्वपार्थिवनेमितिक इत्येवाधिकरणत्वात्। आक्षेपवत्पीति मगुणाधिकर १३

णत्वात् पीतपटवदितिसुवर्णस्य पार्थिवत्वसिद्धिः। कथं नैजसमिति चेत्। मैव तस्य पार्थिवत्वेत्यंतान
लसंयोगत्वे सति दुवत्वं विना ग्रापत्ते इव पार्थिवत्वेन घृतवद्भोमानलं वैनत्वापत्तेश्चेति बाधकतर्क
पराहतमनुमानेनैजसत्त्वेन तर्कसहकृतमनुमानं। सुवर्णं अपार्थिवं असति विरोधि इव इव्यसं
वधेऽप्यतानलसंयोगे सत्पनुच्छिद्यमानं दुवत्वाधिकरणत्वादाय परमाणुवदिति पार्थिवव्यतिरे
कसिद्धौ नैमित्तिकं दुवत्वेन जलव्यतिरेकसिद्धेः स्फुल्लेन परिशेषात्तैजसत्वं सिद्धिः। वायुविविक्त
क्तिवायुरपीति द्वंद्वियमिति। त्वंगिंद्रियं वायवीयं। रूपादिषु मध्ये स्पृशत्येवाभिव्यक्तत्वादाश
रसस्पर्शसलिलश्रोत्याभिव्यक्तकव्यजनवातवदितित्वंगिंद्रियस्य वायुत्वे मानं। कपजनकपदेन
वायोरतींद्रियत्वात्कंपस्पर्शशृङ्खलितिलिगगम्यत्वं सूवयामास। प्रयोगस्तु। अस्मदादिप्रयत्नाभा

स. टी. मि. वेसतिशाखाकंपं स्पशं वत्तव्यजन्यः कपत्वात् शरीरादिजन्यकंपवदिति परिशेषाद्वायुसिद्धिः शरीराभ्यंतर
चरिश्वासोष्णस्य रूपप्रणवदपाभादीनामाधिक्यमाशंक्याह स एवेति। वायु एव अवा नवा नोदानसमा
नैजालभत इत्यर्थः। ननु स्तिमितवायुः पंचमोस्तीति अत आह स्तिमितेति स्तिमितवायुः परमाणुरूपः
समूह इत्युक्ते। पंचविधकार्यत्वेपि न दोषकार्यस्य परमाणुरूपत्वसंभवात्। परमाणूनां सवपरपर्याकार्य
वत्वात्। अत आह अनारब्धेति। अनारब्ध इव यं येन सतथाप्यद्यपि स्तिमितवायोः परमाणुरूपत्वे
यजनादिव्यापारानंतरंतदोपस्पशं न गृह्येते परमाणुस्पशं वैतीदृत्वात् तथापि न दीयस्पशं
मुपलंभेऽपि ज्ञेयं नादिव्यापाररूपनिमित्तसहकारिताभात् आरब्धकार्यस्य स्पशं पलं भाददोषः ॥
तस्मान्नित्यवायावेव तस्यांतर्भाव इति नाधिकत्वं। आकाशस्य स्वतत्त्वेऽपि षड्पादिको विभागो भवि
ष्यतीत्याशंक्यतदभावे हेतुमाह। यदाकाशादीति। उपाधीतां अनंतत्वाद्दोषाधिको विभागो न भवती १३

त्यर्थः। कालस्योपाधिकं विभागमाह। उत्पत्तीति पदार्थानामुत्पत्तिस्थितिनाशौर्लक्ष्यत इत्युत्पत्तिस्थिति विना
 शलक्षणः। उत्पत्त्या भविष्यत्स्थित्या वर्तमानः विनाशो न भूतकालो लक्ष्यत इति त्रिविध इत्यर्थः। दिशामुपाधी
 निभजते। दिगिति। सर्वत्र देवताथे इदमर्थे न द्विन प्रत्ययः। दिगुणत्रीत्यादिना दीपु अमेर्द क्यमाण्यदि
 ति विशेषरौरी अंतरिक्षप्रदेशः। गगनादीनां स्वाभाविकभेदाभावे हेतुमाह। आकाशादीति। आकाशमा
 वेत्तवृत्तिगकां शब्दाश्च सर्वे समानाकाराः। तथा हि। विद्यमानासि ता शब्दाः श्रूयमाण शब्दाः संधार समवे
 ताः शब्दात् श्रूयमाण शब्दवत्। न च श्रूयमाण शब्दत्वमुपाधिः श्रूयमाणस्य साधनव्याप्तिपरिहा
 रार्थत्वेन पक्षेतरत्वात्। श्रूयमाण शब्दधार समवेतसंयोगादौ साध्या व्यापकत्वाच्च। दिक्कल योरपि
 परत्वापरत्वानुमेयत्वेन सिद्धावेकत्वसिद्धिः। तथा हि। तरणि र्निपे स्पंदलक्षणा हो रात्रादि बहुला त्वा

स. टी. मि. भा. वि. शि. ऐ. पि. डे. पर. बु. द्वि. र्ज. न्य. ते. त. र. णि. पि. रि. स्प. द. स्य. सूर्य. सम. वे. त. त्वे. न. स्व. तः. पि. ड. सं. व. धा. ना. वा. त. सूर्य.
 स्य. च. मूर्. त्वे. न. आ. भ्र. य. द्वा. रा. पि. सं. व. धा. भा. वा. त्वा. न. च. धि. यो. दी. ना. त. स. व. ध. ट. क. ता. मूर्. त्वे. वा. त्वा. आ. त्मा.
 का. रा. योः. वि. शे. व. गु. ण. व. त्वे. न. घ. टा. दि. व. न. द. द्य. त्वे. वा. त्वा. न. त. स्त. र. णि. पि. रि. स्प. द. न. सं. यु. क्त. स. म. वा. यि. ल. क्ष. णः.
 सं. व. धः. दि. गा. पि. अ. नि. य. त. पर. त्वा. पर. त्वा. भ्या. प्र. मा. त. प्र. कृ. ष. स. नि. कृ. ष. दे. श. व. र्ति. पि. ड. स. म. वे. ता. भ्या. अ. नु. मी. य.
 ते. त. था. हि. का. च. स. ज्ये. ष. त्व. कृ. नि. मृ. त्वा. दि. नि. य. त. पर. त्वा. पर. त्व. बु. द्वि. हे. तु. त्वे. न. सि. द्ध. स्य. अ. नि. य. त. पर. त्व. र.
 बु. द्वि. हे. तु. त्वे. न. सं. म. वा. त्वा. न. सा. क. त्वे. न. सि. द्ध. य. त्वा. द. कृ. दि. कृ. न. यो. श्वे. के. क. त्वे. न. व. य. व. हा. रो. प. त्वा. क.
 त्व. न. मे. दे. न. व. य. व. हा. र. मे. न. वा. न. के. क. त्व. ना. या. मा. ना. भा. वा. त्वा. आ. त्म. प. दा. र्थ. वि. भ. ज. ते. आ. त्मा. वि. ति. न. नु.
 अ. ष. ट. या. ति. रि. क्त. आ. त्म. प. दा. र्थ. ए. व. ना. स्ती. ति. क. थ. म. य. वि. भा. गः. त. था. हि. का. रा. का. रा. य. रि. स्त. न. धि.
 या. दि. व. त्वा. य. मे. वा. त्म. प. दा. र्थः. त. त्रै. व. चे. त. न्य. न. नु. य. दि. भू. ते. पु. वे. त. न्य. त. हि. ध. टा. दे. र. पि. चे. त. न. त्वा. प. ति. रि. ति.

संयुक्त १

१४

सटी मि

एक योर्महत्वाद्यत्वे आकाशघटादौ कुम्भमयकादौ अणुहस्त्ववहारो गौणः । एथ कृतमिति अनेक
वृत्तिरिति यत्कृत्वा दिसंयोगेति स्थाणुस्येन योरन्यतरकर्मजः । मल्लयोर्मेषयोरुभयकर्मजः । तंतुके शसंयो
गात्पतकेशसंयोगः । संयोगजः । तथा हि । पटारंभकतंतुके शसंयोगः कर्मजः । ततः पटोत्पन्नो केशपटसं
योगो न कर्मजः । उभयत्रान्यतरकर्माभावात् । किंतु तंतुके शसंयोगे हेतुः । विभागोपिसंयोगवदने
कः । परत्वमिति । वृद्धिः । तरुणयोः परत्वापरत्वेकावकृते । संनिरुद्धेः परत्वविषयकृष्टे परत्वदिक्क
तं न योर्हि कावृद्धिः । न न्यत्वं पुरस्तादेव प्रसाधि । बुद्धिभेदा नाह । बुद्धिरपीति । प्रमानिरु
प्यत्वात् पुरस्तादिभेदात् । प्रमां सूची कदाह न्यायेन प्राप्तिमज्जते । अप्रमापीति । ननु सर्वज्ञाना
नां यथार्थत्वात् । सैश्याविषयं यथाभावात् । कथं तद्विभाग इति । प्रमाकरः प्रामाण्यं । ज्ञानत्वं यथार्थमात्र
वृत्तिज्ञानमात्रवृत्तित्वात् । प्रमात्ववदिति । यथार्थत्वं तद्वृत्तित्वात् । प्रमाकरज्ञानत्वं । तच्च ज्ञानविषयः २५

चेतनामदशनिबद्धविशेषात्तथाक्रमकफलपत्रेषुप्रत्येकमदलनकत्वाभावेपिसमुच्चयेतज्ञानकत्वं
 पश्यामः। तथाघृताकारेतदभावेपिशरीराकारपरिणतेभूतचतुष्टयेचैतत्पपत्रे। प्रमाणं च। अहंस्तु
 लः कलः कुशो गोर इति शरीरसमानाधिकरणप्रत्यक्षमेवानतं एथियाद्यंतर्मावादात्पदार्थस्यो
 तिरिक्तविभागो न युक्त इति चेत्तदसारां शरीरात्मत्वेवात्येष्टं कोमारादौ न स्मरेत्वा ल्यकोमारादौ शरीराणां
 पावनं इव भावी परिमाणभेदेन भेदात्। अत्रानुभूतस्यात्येनास्मरणात् न हि चैत्रेण अनुभूतमैत्रं स्मर
 तिनदुक्तमुदयनाचार्यैर्मान्यदृष्टं स्मरस्य न्योनैकभूतक्रममात्रावासनासंक्रमो नास्ति न च गत्यंतरं स्थिरे इति।
 अपक्रमो विनाशः वासनासंस्कारः। किंच शरीरनात्मारूपादिमत्वात् घटवत् न वाचेतनत्वमुपाधिः। रू
 पादिमत्वेन शरीरस्याप्यचेतनत्वेनोपाधेः साधनव्यापकत्वात्। हेतोरनूक्तः स्तर्कस्तूक्त एव बाल्येष्ट
 मित्यादिना। सामानाधिकरण्यप्रत्यक्षं भ्रातः यौक्तिकबाधसद्वाक्यमस्य शरीरभेदप्रत्ययाद्यंतस्मान्न

स. टी. मि.

शरीरमात्मा। तथापि निरिक्तात्मसद्भावे किं मानमिति चेत् एकैकं सर्वत्र न क एव परिशेषः अपरं चानुमानं दृष्ट्वा
कचिदाश्रितगुणत्वात् रूपवदिति दृष्ट्वा गुणो विशेषगुण इति वा अनित्यत्वे सत्येकेन्द्रियग्राह्यत्वात् रूपवत्
जन्येच्छायाः पक्षीकृतत्वात् नेश्वरेच्छायां भागासिद्धिः। आत्मनो नित्यत्वात् प्रभाषाश्वगुणत्वात् नयमिवारः।
इत्येतेषां अवाक्ष्यप्रत्यक्षविषयत्वादिति विशेषकं नव्यान्तदारसवदिति दृष्ट्वा तं कं नव्यः। सातु नभूतपेव
कगुणः। नापि दिक्कालमनसोमनसैव ग्राह्यत्वात्। विशेषगुणत्वाद्देत्युत्तरत्र हेतुः एवमितरबाधसह
कृते न सामान्यतो दृष्टे नव्य निरिक्तात्मसिद्धिः। यद्वा इतरबाधप्रदर्शनात् तं तं रं दृष्ट्वा अदृष्टव्यातिरिक्त
व्याश्रिता। अदृष्टव्यानाश्रितत्वे सति गुणत्वात् पक्षे नैव तत्तैव यथारूपादिति व्यतिरेकिणात्मसिद्धिरिति
युक्त एव तस्य विभागः। क्षेत्रज्ञां विभागाकरणे हेतु रनता एव तिमनसोपि विभागाकरणे हेतुमाह।
प्रत्यात्मेति। आत्मनो प्रतिशरीरं भिन्नत्वे ना नैतत्त्वोत्तं निष्ठं नोपपन्नं तद्व्यर्थः। ननु मनसः सर्वदा स्पर्श

रहित इत्येतेन विभक्त्या कथमात्मनिष्ठत्वमिति चेन्न। युगपन्नानां नुसन्निलक्षणवर्तित्वात् कमाने
नाणुत्वस्य सिद्धेः। नवानामप्यपरं विभागमाह। आकाशादीति। नित्यानित्यपरमाणुकार्यभेदादित्य
र्थः। रूपादीनामवांतरविभागदर्शयति। रूपमिति। सीतादीनां आश्रयव्याप्यत्वेनाव्याप्यवृत्ति
लायोगात्। चित्रपट इत्याद्यनुमवाच्यसप्तमं रूपमास्त्वयमिति मत्वाह। चित्रभेदादिति। तत्रापि जले
युक्ते मेव रूपशुक्लभास्वरमेव तेजसि। इतराणि भूमावेव पाकजानि च। रसोपीति। मधुरः शर्करा
दौ निक्ता निवा दौ कटुकमरीचा दौ कषाय अमलका दौ। आसु आसु दौ। लवणप्रसि सिद्धं। षरसा २६
हरीतकीति। चित्ररसानुभवमवलंब्याह। चित्रभेदादिति। तत्रापि जले मधुर एव रसो हरीतक्यमिव
ग्यापाकजः। इतरेषु भूमावेव पाकजैः। गवदिति। सुरभिश्चंदनादौ असुरभिर्मद्यादौ। शीतस्य शीतत्वे
उल्लसतेजसि। अनुष्णा शीतौ वा यौ भूमौ सह एव पाकजः। परिमाणमिति। अणुत्वद्वैतत्वे परमाणुद्व

तंतोपथार्थत्वं भवदभ्युपेयं न व्याप्नोति। हेतौ तु भवेत्वा दौ व्यभिचारः ४३

यदृत्तिवदत्वादिकमुच्यते तेन च तत्त्ववति च तदेव ताकारं ज्ञातं यथार्थमित्यर्थः। भवेत्तु नैव पुनरिति निश्चु
क्रिकले रजतत्वं स्याभावेन रजतत्वं वतिरजतत्वं प्रकारवत्त्वाभावात् किंतु रजतत्वाभावेति शुक्तिश
कले रजतं प्रकारं वारणा यमात्रपदं। न स्मादयुक्तो विभागोति चेत्। उच्यते। प्रत्यक्षविरुद्धता वदनुमाना। अह
मत्र संशये सममात्रसंशयः समज्ञनीति संशया नुभवात् तथा शुक्तिकामिमां महमेतावन्तं ताकारं रजतमि
त्यभिज्ञासिषमिति विपर्यया नुभवात् तथा च कालात्ययापदिष्टमनुमानं। तथा ययथायसद्भावे किं प्र
माणमिति चेत्। एकता वद्विज्ञानमेव प्रत्यक्षां अपरं च अनुमाना ज्ञातत्वं अयथार्थवृत्तिसकलज्ञानवृ
त्तित्वात् सत्तावत्। न च साध्यैकत्वं अयथार्थं व्यवहारे गुरुमतेऽपि सत्ता सद्भावेन संप्रतिपत्तत्वासा
ध्यस्य। नवानुभवत्वादौ व्यभिचारः। तेषां सकलज्ञानवृत्तित्वाभावात् न वज्ञानान्यवृत्तित्वमुपाधिः
। स्मृतेरयथार्थायापि सद्भावेन स्मृतित्वस्यायथार्थवृत्तित्वेऽपि ज्ञानान्यवृत्तित्वाभावेन साध्यायाप

स. टी. मि कृतान्। तस्मादयथार्थज्ञानसत्वाद्युक्तेष्वप्यप्रमाविभागः। प्रमाविभजते। प्रमेति। सप्तविधं श्रुतिभे
देनेति वक्ष्यति। लिङ्गस्यैव विध्यमाह। केवञ्चान्वयीति। क्रमेणोदाहरणानि। शब्दोभिधेयः प्रमेयत्वा
त्तद्वत्तन्। जीवशरीरं सात्मकं प्राणादिमत्वात्। नयदेवं नतदेव पाषाणादीति। अनित्यः शब्दकार्य
त्वात्। नूयकार्येन तदनित्यं यथा घटः। यदनित्यं न भवति न कार्यं न भवतीति यथा गगनमिति। त्रिभि
धस्यापि द्वैविध्यमाह। तदपीति। यत्र स्वयमेव लिङ्गं हृत्स्वालिङ्गिनं ज्ञानातिनस्वार्थं। यत्र स्वयं नि
श्चित्यपरं बोधयितुं पञ्चावयववाक्यप्रयोगः सत्यर्थः। पञ्चावयववाक्याह। पञ्चार्थो गततीति। क्रमेणो
दाहरणानि। पर्वतो यममिवा नूयमानत्वात् महानसवत्तथा वायुं धूमवान् नूयमानत्वात् हिमानेति। स्वा
र्थपञ्चार्थान्याह। उभयार्थो गततीति। पक्षे व्याप्यवर्जमानत्वं पक्षवर्जितत्वं। सपक्षे व्याप्यवर्जितत्वं। सत्त्वं।
सपक्षे सत्त्वं। विपक्षे सर्वसिद्धवर्जमानत्वं। विपक्षाद्यावृत्तिः। पक्षे साध्यस्य प्रमाणात्तरेण बाधविरहोऽ १७

वाचितविषयत्वे असन्प्रतिपक्षो यस्य तस्य भावस्तत्त्वो साध्या भावसाधकमनुमानविरहितत्वमि
न्यायवत्। अनुमानपरिशोधनायाह। तदा भासादिति। व्याप्तिः पक्षधर्मताविशिष्टो हेतुः सिद्धः। तद्वति
नोऽसिद्धः। सच पक्षाभावादाध्यासिद्धः पक्षधर्मताभावात्स्वरूपा सिद्धः। व्याप्त्यभावाद्यायत्वा सिद्ध
इति त्रैधा। क्रमेणोदाहरणानि। गगनारविदसुरभिअरविदत्वात् सरोत्तारविदवत्। अनित्यः शब्दः
वाक्षुषत्वात्। विमते सर्वप्रमेयत्वादिति साध्यसाधनाय प्रयुक्तो यदि हेतुस्तद्विपरीतसाधयति तदा
विरुद्धः यथा शब्दो नित्यः कृतकत्वात् अमुगतावित्यस्मानिष्ये नो न शब्दो निश्चयवाची। एकै नैव सा
ध्यरूपेणातः सहचारनिश्चयो न विद्यते सोऽनेकांतिकः सच त्रिविधः। यथाऽनित्यः शब्दः प्रमेयत्वादि
तिसाधारणानेकांतिकः नित्याप्यधिगीगं च वत्वात्। इत्यसाधारणः सकृच्च सपक्षवा वृत्तत्वात्। सर्व
मनित्यप्रमेयत्वादिति अनुपसंहारी। व्याप्त्युपसंहारं स्वभावात्। अत्र षट्हेत्वाभासपक्षसाधार

स. टी. मि. ए. वा. न. ध. व. सि. त. श. र्दे. नो. य. ते. सा. ध्या. ध्य. व. सा. ता. य. नि. श्च. या. य. ना. ल. मि. त्य. न. ध. व. सि. त. : स. व. व. र. हे. त्वा. भा. सा.
कु. न. भु. प. ग. ता. वा. र्ये. ए. ए. थ. गु. क्त. : उ. दा. ह. र. ए. तु. । ए. धि. वी. नि. त्या. ग. ध. व. त्वा. त् । अ. त्र. स. प. क्षा. दा. का. शा. वे. वि. प. क्षा. ज्ञ.
ला. दे. ध्या. हि. न. त्वे. न. सा. ध्या. स्थ. नि. श्चि. तु. स. श. का. त्वा. द. न. ध्या. त. सि. त. उ. य. ते. । का. ल. स्या. त्प. ये. : प. ग. मो. ष. दि. ए. नि. दि.
ह. का. व्या. त्प. या. प. दि. ए. : य. था. अ. नु. लु. ते. त्तो. व. स्तु. त्वा. ज्ञ. ल. व. दि. ति. प्र. यो. गे. व. स्तु. त्वा. तु. ल. त्वे. यो. र्वा. शि. ग्र. ह. ल. स.
स. ये. ए. वं. प्र. त्य. क्षे. णा. नु. ल. त्वे. प्र. ति. यो. गि. त. या. उ. ल्त्व. वं. क. वि. द. व. धा. र्णी. या. प्र. ति. यो. गि. नि. रू. प. णं. वि. ता. अ. भा. त. नि.
रू. प. णा. स. भ. वा. न् । त. तो. व. ल. व. ता. व्या. शि. ग्र. ह. के. ले. व. प्र. त्य. क्षे. णं. त्ते. न. स्यु. ल. त्वे. म. व. च. रि. तं. । त. स्या. न. न्ये. नि. ष. त्वा. सं. भ.
वा. न् । न. ध्या. व. प्र. त्य. क्षे. णं. वि. ष. री. त. नि. श्च. ये. स. ति. त. दि. रो. वं. ना. नु. सा. न. का. ल. स्य. अ. त्य. ये. प्र. यु. क्त. त्वा. द. स्य. का. व्या.
त्य. या. प. दि. ए. त्वा. न. त्वा. श्च. यां. सि. द्ध. ए. वं. ते. ज. स. : सा. ध्या. भा. व. वं. त्वे. न. नि. श्चि. त. त्वा. न् । स. दि. ग्ध. सा. ध्या. न्वि. त.
प. क्ष. स्या. स. भ. वा. त् । प. क्ष. स्ये. व. वि. प. क्ष. त्वे. ना. नै. का. ति. क. ए. व. वा. । अ. तो. ना. य. वो. चि. ता. परं. प. र्या. य. : का. ला. स. १६

वाचितविषयत्वं असन्प्रतिपक्षोपस्यतस्य भावस्तत्त्वासाध्याभावसाधकमनुमानविरहितत्वमि
न्यायवत्। अनुमानपरिशोधनायाह। तदाभासादिति। व्याप्तिः पक्षधर्मताविशिष्टो हेतुः सिद्धः। तदिति
नोऽसिद्धः। सवपक्षाभावादसिद्धः पक्षधर्मताभावास्वरूपा। सिद्धः। व्याप्त्यभावाद्यायत्वा सिद्ध
इतिवैधा। क्रमेणोदाहरणानि। गगनारविदसुरभिअरविदत्वात् सरोत्तारविदवत्। अनित्यः शब्दः
वाक्षुषत्वात्। विमते सर्वप्रमेयत्वादिति साध्यसाधनाय प्रयुक्तो यदि हेतुस्तद्विपरीतं सावयति तदा
विरुद्धः यथा शब्दो नित्यः कृतकत्वात् अमुगतावित्यस्मानिष्ये नो न शब्दो निश्चयवाची। एकै नैव सा
ध्यरूपेणातः सहचारति श्वयो न विद्यते सोऽनेकांतिकः सबन्निवितः। यथाऽनित्यः शब्दः प्रमेयत्वादि
तिसाधारणानैकांतिकः नित्या एषिणी गंधवत्त्वात्। इत्यसाधारणः। सकृदसपक्षवाच्यत्वात्। सर्व
मनित्यप्रमेयत्वादिति अनुपसंहारी। व्याप्त्युपसंहारस्तथाभावात्। अत्र षट्हेत्वाभासपक्षसाधार

स. टी. मि.

तमा ५

त्यर्थः। सांसारिकशब्देन दुःखमिश्रितस्योक्तेः। दुःखस्य सर्वस्यापि सांसारिककल्पात् न भेदेन कथनेनामा
त्रेपदेन नात्र साकल्यं वाच्यते। इच्छाद्वेषयोः सुखदुःखविषयत्वं साध्यविषयत्वं। अग्निहोत्रादिवदनादि
कंठकादिविषयत्वं साधनविषयत्वाप्रयत्नः। **स्त्रिविविधः**। विहितनिषिद्धउदासीनभेदात्। निषिद्धक
लेजनभक्षणगदि। उदासीनलौकिकभोजनादिताना निविषयो यस्य स तथा वै धातुस्यार्थः। समाहारस्य
रूपमिव रूपं यस्य तत्तथा। एकैकमाशुपेक्षयारात्रिंशस्य गुरुत्वाधिक्यदृशनात्। **ततः** समाहाररूपगु
रुत्वमौपाधिकमित्यर्थः। ननु गुरुत्वमनेकवृत्तिरित्यसमाहारमात्रादाविक्रोपपत्तेः। न वा सञ्चरति
लोणीकारः। एकवयविनि एकद्वयनिष्टं अवयविपदेन दुव्यस्य विवक्षितत्वात्। अथ धापरमाणुगुरु
त्वसंप्रहोतस्यात्। तथा चैकद्वयनिष्टं गुरुत्वाद् व्यापामनेकैषां समाहाराद् गुरुत्वमपि समाहृतमिव
दृश्यते इति। सा सिद्धिर्कस्वभावसिद्धमिति स समनंतरमेवोक्तं। मितियावत्तानवत्तवनिष्टं।

यापदिष्टतिवेत्। सत्यं। तथापि साध्याभावप्रमाणं तरेण सिद्धान्नवगमात्साध्याभावरूपवत्त्वस्य
पत्नीवत्त्वात्तद्वत्त्वं। तथाप्यसंकीर्णं दाहरणं किमिति वेत्। श्रूयतां। अयं पर्वतोऽपि मानूधूमवत्त्वादित्येत
देवानुमानं अत्र महानसीयाऽग्निः पर्वते वाधादेव तसि धातिः। असि धादेरजाभावात्। अतोऽन्यदीयोव
हिरन्यजसाध्यामानः। काळात्पयापदिष्टत्वादेव न सिद्ध्यति। बाधकालं स्यापदिष्टयोः पर्यायेनैव साध्या
भाववत्तयाप्रमिते पक्षे उभयोः प्रयोगात्प्रकरणयोः प्रकृतयोः साध्यातदभावयोः समः। अकरणसमः सा
धाचरोचितेन तदभावस्यापि प्रकृतत्वात्। उदाहरणं तु। अतित्यः शब्दः पक्षसपक्षयोरन्यतरत्वात् नित्यः। श
ब्दः पक्षसपक्षयोरन्यतरत्वात् सपक्षवदिति। ननु व्यापारोपे व्यापकरोपसर्कः। यथा धूमानुमाने धूमो
स्तुवह्निर्माभूदिति बह्वभावस्य व्याप्यस्य प्रतिबन्दिताया एवेकनेपद्यतति। स्यान्न हि ति धूमोपि स्यादि
ति धूमाभावस्य व्यापकस्यारोपः। सच किमिति नोदिष्टं तथा स्वप्नो नाम तद्वा दुष्टमनोज्ञं ज्ञानं सच कुतो

स-टी-मि-

नोदिष्टस्य न आह। तर्कं नितर्कस्तव संशय एव यद्यनपिः स्तर्हि निर्धूम इत्यत्र यद्या लिङ्गितत्वेनापि स
त्वे धूमवत्वं स भवतीति त्रैलोक्ये प्रतीयते अतोऽस्तित्वं नास्तित्वं कोटिद्वयविषयत्वात् यद्वा दृश्यते बध्मस्तस्मादपि
रस्येवेति विषयपर्यवसानांतस्तर्कः। तत्र न स्यादस्तिवेति कोटिद्वयस्य स्पष्टत्वात्। स्वप्नस्तगगतभक्षणा
द्यविद्यमानविद्यमानत्वेनासंनिहिते गतादि संनिहितत्वे दर्शयन् विषयपर्यवसानं लक्षणाक्रांतत्वात्। न च
यद्यद्वैतिविशिष्टसंकल्पकज्ञानं प्रथमाक्षसंनिपातज्ञानं निर्विकल्पक एतद्वयं कुतो नोदिष्टमित्यत आह।
सच विकल्पकेति। रजत एवेदं रजतमिति स विकल्पकं तु प्रमायामेवातर्भाव इति। अरजते रजतज्ञानं भ्रम इ
त्यर्थः। निर्विकल्पकं तु प्रमायामेवातर्भाव इति। तस्य प्रथमाक्षसंनिपातस्य स्वरूपमात्रविषयकस्य कृष्णवा
धात्। सर्वज्ञानधर्मिण्यभातं प्रकारेण विषययुतिन्यायात्। निर्विकल्पकस्य प्रकारभावात्। ननु सो यदेव
दन इत्यतीतदेव काळविशिकाळविशिष्टविषयज्ञानं प्रत्यभिज्ञानं इष्टेव स्तुतिविषये इदं प्राह्यमिति ज्ञानं ३५

मुपादानबुद्धिः। अनिष्टेपात्यमिति हेयबुद्धिः न दुभय रहिते न मेक्षाबुद्धिः। एतच्चतुष्टयं कुतो नोद्दिष्टमिति अ
 न आहैवमिति। प्रमायामप्रमायां चानर्भाव इत्येवं शब्दार्थः। अथैवमित्यन्वयः। वाधितानामप्रमायाम
 वाधितानां प्रमाया मिति विभागः। ननु वात्स्यालीषदेशे पुरुषेणानेन भवितव्यमित्युह्यतां किं संज्ञिकोपेष्ट
 क्षत्र्यमध्यवसायज्ञानं। अनयोः कुतो नोद्देश इत्यत आह। उद्देशेति। अतर्भाव इति शेषः। उद्देश्यपुरुषेण भ
 वितव्यं न भवितव्यं इत्यप्यत्र कोटिः। सुरतीति संशयत्वव्यक्तमेव। किं संज्ञिकाय इत्यत्राभिप्रेतः। वपकोवेति
 विकल्पस्फुरणादनध्यवसायोपि संशय एवेत्यर्थः। ननु तर्कादीनां संशये तर्भाव इति तर्हि संलक्षणे
 नैव तेषां लक्ष्यकृतत्वात्। नष्टकूलक्षणाभिधानं युक्तं। अतर्भावनीयतर्कादिज्ञानाय न लक्षणाकथन
 वत्। उद्देशे रषिद्वयां नार्हज रतीत्यायो युक्त इति चेत्। न। उद्देश्य एवेन लक्षणाभिधानात् तद्विपरि
 तत्वेनास्येति न दमिधानात् इति क्रमप्राप्तं सुखं विभजने। सुखमिति तद्विपरितीति कं पोरलौकिकं वेति हि विधिमि

स. टी. नि.

त्यर्थः। प्रकारं तरेण तेषां विभागमाह। संयोगेति। उभयरूपा इति। ईश्वरे व्यापकाः। अनीश्वरस्य
निश्चयापका इत्यर्थः। अन्येरूपादयः। आश्रयव्यापकाः। स्वाधारमभिव्याप्य वर्तन इत्यर्थः। विहितान्युक्त
क्षेपणादीनि अर्द्धप्रक्षेपणादयः। निषिद्धानि सूत्रप्रक्षेपणादीनि। उदासीनानि यावत्प्रक्षेपणादीनि।
सामान्यस्यानुक्तं विभागमाह। सामान्यमिति। नत्र सत्ताज्ञातिः। परैव व्यापकत्वात्। इत्यत्वादीनि
घटत्वादीनि अपेक्षया पराणि। गुणत्वादीनि नीलत्वाद्यपेक्षया पराणि। कर्मत्वादीनि स्वावांत
जास्य अपेक्षया पराणि। सत्त्वपक्षयान्माति अपराणि। घटत्वादीनि अपराण्येव। सत्तादीनि ज्ञातिरूपा
णीत्यर्थः। कर्मत्वादीत्यादिपदान् एव धिबीत्यादिगुणैर्नोपाकादिक्रियासंबन्धात्। पावकत्वादींश्च
पाधिकमिति। प्रागभावादीनां विभागानां वेहेतुमाह। प्रतियोगीति। प्रतियोगिनामनंतत्वात्। चतु
भावादयोऽनन्ता इत्यर्थः। ननु सध्यत्वनामपदार्थोत्तरं न च कुतो नोद्दिष्टमित्यत आह। सध्यत्वमिति ॥ २५ ॥

संनिवृत्तत्वविप्रकृत्योः परापरबुद्धिकारणयोरभावे मध्यत्वबुद्धिर्जायमानत्वात् तस्याभावे तर्भावि
इत्यर्थः। न च न चकारः पदार्थान्तरवरीवतीति स न तावत् गुणादिषु कान्तर्गतः रूपवत्वात्। क्रियावत्वाच्च।
गुणादीनां तर्भावात्। तद्व्युक्तप्रशस्तमादभावे गुणादीनां निर्गुणत्वनिश्चयत्वे इति। नाप्या
काशादिषु कंतत एव मजो व्यावृत्तिस्वरूपवत्वादेवा नापि पृथिव्यादिवत्पृथ्यां स्पर्शरहितत्वा
त्। न चानुद्धृतस्य स्पर्शकक्ष्यः। कल्पकत्वाभावात्। न च रूपत्वमेव कल्पकं। रूपवत्पृथिवी विज्ञाती
यस्य कण्ठे न स्पर्शवत्त्वनियमात्। तमसि च कपि स्य स्पर्शानुभवत्वाभावात्। अननुभूतस्य स्पर्शस्या
नुद्धृतत्वे कल्पनायोगात्। तस्माद्दृशमंद्वयसंघकारः। सवकुतो नोद्दिष्ट इत्यत आह संघकारेति। अप
माशयः। युद्धं चकारो भावरूपस्यात् तदा आलोकनिरपेक्षवक्षुर्ग्राह्यो न स्यात्। न च तेजसः तेजो न स
नपेक्षत्वोपि वाक्षुषत्वात्। तत्र व्यभिचारः। तत्राप्यवयविग्रहे वक्षुःस्तदयैवोपापेक्षणात्। अणुकंतद

स. टी. म.

भाव इति चेन्न तत्रापि नालोतरा न सोरकिरणपेक्षान्। अतो यो यश्चाक्षुषो भावरूपः स स आलो
कनिरपेक्ष्य वक्षुर्ग्राह्यो न भवतीत्यापाद्या पादकयोर्व्याप्तिर्ग्राहिः। तस्मादालोकाभाव एवांध
कारः। प्रमाणत आचकारो भावः। आलोकनिरपेक्ष्य वक्षुर्ग्राह्यत्वात्। आलोकाभाव इति।
न च भावोऽपि घटाद्यभाववदालोकनिरपेक्ष्य वक्षुर्ग्राह्यो न स्यादिति चेन्न। अभावग्रह ए
तियोगिसत्त्वस्यानपेक्षितत्वादिति। प्रतियोगिनिमित्ततदभावग्रह एव न स्यादिति। न हि
घटे सति दैर्भावा गृह्यते। अतः आलोकस्यांधकारप्रतियोगित्वान्न तदभावेऽपि तत्संश्रया
क्षुषत्वं न दोषाय। रूपं दुर्दृशं नीलगतं स्पर्शं माणमारोप्यते। शुक्लत्वाभाव आरोपे सादृश्य
क्रियादीनां दिगतां रोप्यते। अतः स्ताभ्यां न ह्येव सिद्धिः। ननु शक्तिः पदार्थान्तरसंस्तितत्र
माना अयं वहिः शब्दमाणा वा। दाहात्तुरह्लाती द्रियादिषु धर्मसमवायी दाहननकत्वा २२

नैमित्तिकमपि संयोगाद्भायमानां प्रतादिपार्थिवनिष्ठं सुवर्णदिनैश्च सतिष्ठं वा स्नेहः स्वाविको
जले ओषाधिकं सैत्तादौ जलसंबन्धेनात्र प्रतीयमानत्वात् वेगः शरादौ भावमानुभवज्ञान्यास्पृ
तित्तनिका मनिष्ठा ॥ स्थितस्य पूर्वविद्यमानस्यावस्थाविशेषस्य स्थापकः स्थितस्थापकः यथा यदा
दोषे घनक्रियादिजनकः ॥ इष्टे पुरुषः प्रवर्तयति स प्रवर्तकः ॥ अनिष्टाच्च निवर्तयति स निवर्तकः
फलमवसानं च तोयस्य स तथा अकृतप्रायश्चित्तस्य कर्मणो भोगादेव क्षयात् ॥ तमस्कारेण स
गलमुच्यते ॥ तेन प्रतिबंधकुरितरूपा धर्मनाशः ॥ आदिपदाश्चाप्यभिनादिपृथगोक्तप्रायश्चित्त
ने प्रहृत्यादिरधर्मो नश्यति वर्णात्मिके गकारादिः ॥ अवर्णात्मिको मृदंगधत्वादिः ॥ गुणानाम
नित्यत्वरूपेण परविभागमाहात्रेति ॥ अन्तेति ॥ रूपरसस्पर्शसंख्येकत्वेकपृथक्त्वे गुरुत्वं सैत्ता
परमाणुगतानित्याः कार्यगता अनित्याः बुद्धिद्रव्या यत्तार्दभ्वरगतानित्याः ॥ त्रैवृत्तगताः नित्याः ॥

सटी-मि-

ननु ज्ञानो घट इत्यादौ ज्ञानत्रयं घटादिविषयनिष्ठं ज्ञातारव्यपदार्थोत्तरपक्षि। तद्वक्तव्यमित्यत आ-
ह। ज्ञाततेति। ज्ञानविषययोः संबन्धवत्त्वात् तदतिरिक्तत्वे मानाभावादित्यर्थः। ननु गोसदृशो ग-
वय इत्यादौ सादृश्यपदार्थोत्तरमस्ति तदुद्दिष्टमित्यत आह। सादृश्यमिति। गोसदृश्येणो गतं शृ-
गिलादिगवयगतं तत्रोपाधिकं सामान्यं तदुद्दिष्टमित्यर्थः। लघुत्वपदार्थोत्तरमित्यत आह। लघु-
त्वमिति। नन्वेवमपि प्रमाणादयः पदार्थाः सन्ति त्वेकतो नोद्दिष्टा इत्यत आह। एवमिति। तेषामपि
इत्यादौ यथा यथं भवेत्तर्भावेति नाधिकमित्यर्थः। नन्वेवमन्तर्भावे अपसिद्धांतमित्याशङ्क्य सूत्रेण
तोषिसंमत इत्यत आह। तथेति। गुणगणनायां रूपरसगंधस्पर्शसंख्याः परिमाणानीति संख्यायोः
गुणोत्तर्भाव इत्यर्थः। तद्वदपरेषामपीत्यर्थः। कारणत्वकार्यत्वाभ्यां विभागांतरमाह। एते द्विनि। तिसान-
माकाशादीनां मित्या तांश्चाणुकादीनां कारणत्वकार्यत्वं विभजते। तच्चेति। तद्यकारणं विविधं विप्र-

कारमित्यर्थः। समवायिकारणान्तत्वादि। असमवायिकारणान्तसंयोगादि। निमित्तं कुविदादि। ननु मतसा
सहस्रधिव्यादिवत्तुष्टयमूर्त्तेश्च सर्वशून्यतेषामेव पञ्चानां क्रियावत्त्वं अन्येषां निःक्रियत्वमित्यादयो भेदाः
कथं नोक्ता इत्यत आह। पर इति। एवं बुद्ध्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां पदार्थानां साधर्म्यवैध
र्म्यतत्त्वज्ञानं निश्चेयसंहेतुरिति सूत्रोक्तपदार्थानुद्दिश्य तच्छेषं व्याकरोति। एते वा मिति। उक्तानां पदार्था
नामित्यर्थः। तत्त्वपदस्य रूढार्थमाह। तत्त्वमिति। आरोपितुमुक्तिरुज्जनादावतिव्याप्तिवारणायानारोपि
तमित्यतः स्यारोपितत्वात्मातिव्याप्तिः। ज्ञानपदार्थस्यानुभवपरतामाह। तस्येति। तदवतारभेदमाह।
सचेति। अनुभव इत्यर्थः। श्रुतिः स्मृतीतिहासपुराणेषु श्रुतास्त्वयो वधारणोऽवर्णः। असंभावना विपरी
तभावनानिरासेन युक्तिमिरनूचितनमननां श्रुतस्य मतस्य नथैव साध्या न निदिध्यासना इदमेव
मेवेत्यपरोक्षज्ञानं साक्षात्कारः। एतल्लक्षणं स्वरूपमेव तस्यानुभवस्य सनथा। निश्चेयस्य पदार्थमाह।

स. टी. मि. निश्चयसंपन्नरितिसमस्तानां दुःखा नामभावः समस्तदुःखाभावः तस्य मिथ्याज्ञानस्य कार्याणितकार्या
लीनिदुःखं त्रिषणं मिथ्याज्ञानं च तत्कारणं च तस्य प्रधानं सः तेन समानमधिकरणमाधारयस्य तत्कार्यं स
मस्तदुःखाभावः स तथा तत्त्वज्ञानोत्पाद्यश्चासौ मिथ्याज्ञानकारणप्रधानं समानाधिकरणतत्कार्यं
समस्तदुःखाभावश्चेति कर्मधारयः तत्र तत्त्वज्ञानोत्पाद्यसमस्तदुःखाभाव इति निःशेषपदार्थ
निरूपणं। इतरस्तु समस्तदुःखाभावसामग्रीकथनेन तत्र घटाभावे मोक्षकारणाय दुःखं निःपत्त
अहिकंदकादिलनितदुःखाभावस्य सुखे सुप्तौ वर्तमानस्य दुःखाभावस्य च मोक्षत्वमाभूदिति स
मस्तैति पदं। एवमपि वैश्वमाणाशरीरादिसमस्तदुःखाभावो विद्यते प्रत्येकद्वारणाय तत्त्वज्ञानोत्पा
द्यसुक्तं। प्रत्येकशरीरादेरभावोऽदृष्टादिनिमित्ततत्त्वज्ञानोत्पाद्य इति नातिव्याधिः। सुखमत्त्वज्ञा
नस्य समस्तदुःखाभावोत्पादने किं द्वारमत आह। मिथ्याज्ञानकारणप्रधानं सति तत्त्वज्ञानेन दुः २४

यदेव तदेव यथात्मा । न वसाध्यै वै कल्पं दृष्टान्तस्या एव विधस्याह एतत्तत्र समवायान्नास्ति तस्यापका
स्वस्पर्शाभादिसंयोगेऽसिद्धसाधनतावारणायदाहानुकूलेत्यादिविशेषणानि । अतीन्द्रियप्रति
बंधकाभावेन सिद्धसाधनतावारणाय समवायीति । एवंमानसिद्धाशक्तिः कुतो नोद्विष्टा
इत्यत आह । शक्तिरिति । कात्यादिकारणस्वरूपमेव शक्तिः । न पदार्थांतरमित्यर्थः । अनुमान
वात्मत्वमुपाधिः । ननु अद्यतंभूतलमिविविशिष्टज्ञानविशेषणविशेषसंबन्धजन्यं विशिष्टज्ञान
नत्वात् । दंडीतिज्ञानवदिति । पोरि शेषासंबन्धत्वेनैव वैशिष्ट्यसिद्धिः । तत्कुतो नोद्विष्टमित्यत आ
ह । वैशिष्ट्यमिति । अद्यतंभूतलमिच्छात्रापि स्वरूपसंबन्धः । सत्तावृत्तेनैव सिद्धसाधनमित्यर्थः । त
कापि संबंधो विशिष्टबुद्धिहेतुः । ननु विशेषणादयः सर्वेपितथा सति प्रत्येकं विशिष्टबुद्धिप्रसंगात् ।

स. टी. मि.

प्रधंसंभवान्। आगामीशरीरादेस्त्वांनु सन्नत्वेन धंसा संभवात्। आगामिशरीरादिकमुत्पाद्य
धंसंनत्वज्ञानस्यापि दुःखजनकत्वे प्रसंगात्। तस्मात्समस्तदुःखाभावोक्षो मोक्षोपपन्न इति चेत्
। अत्रोच्यते। आगामिशरीराद्यनुत्पादनरूपदुःखप्रागभावोक्षः। नत्वज्ञाने हि स्यागागामिश
रीरादिकतोपद्यते। न च तस्यानुत्पाद्यत्वेनापुरुषार्थत्वाप्रायश्चित्तादिसाध्यदुःखानुत्पादनवत्।
तस्यापि परिपालनसंभवात्। नत्वज्ञाने हि सति दुःखाकारणमिथ्याज्ञानादि धंसात्। प्रागभावस्या
तरकालसंबंधरूपपरिपालनसंभवति। नत्वज्ञानाभावे हि दुःखकारणेन प्रागभावनाशानु
त्पादोत्पत्तिरेव भवति। अतोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रागभावप्रतिपालनसाध्यमिति नापुरुषार्थत्वात्। न
च समस्तदुःखप्रागभावा संभवः। समस्तपदेन शरीराद्येकविंशतिप्रकारस्य विवक्षितत्वात्। तस्य
सागामिनः पूर्वमज्ञानत्वेन प्रागभावसंभवात्। न च प्रागभावस्य प्रतियोगितन कृत्वति यमासुक्तस्य

सासारिकताप्रसंगहतिवाच्यं। मोक्षशास्त्रे विरोधेन मोक्षरूपप्रागभावमनिरिक्तप्रागभावेप्रतियोगि
जनकत्वनियमस्य संकोचनात् **अथ** प्रापश्चित्तविधेरपि वैयर्थ्यापत्तिः। तद्विनाशपापुज्जुः स्वप्रा
गभावस्यापिप्रतियोगित्वजनकत्वनियममत्र। मोक्षशास्त्रे तु न स पुनरावर्तन इत्यमानवमावर्तनावर्ततइति।
पट्टा। वरमशरीरादिदुःखधंसोमाक्षः। वरमशरीरादिकं तत्त्वज्ञाने हि सति संवित्कर्मक्षयापभोगार्थे योग
जसामर्थ्यं एहीतव्यमिहादिमध्ये पदनिमित्तदेव **अथ** वा **अथ** शरीरादिकं सः पूर्ववत्संभवतीति चेत्। न। त
दातस्य वरमत्वाभावात्। वरमधंसस्त्वं न यद्यनिरिक्ताभ्याने त्वज्ञानजत्परावर्तना हि। तत्त्वज्ञानेन हि मि
थ्याज्ञानधंसेति तन्मूलकगद्गदयोरभावात्तदधीनधर्माधर्मसाधनेष्वहत्याद्यभावेन न द्वेष्टकायेन न
जन्मादेरमावात्तन्निमित्तदुःखस्याप्यभावः। तथा च तदेव तत्त्वज्ञानसमानकालीनं शरीरादिकं
रम्यं एव च तत्त्वज्ञानाभावात्। अस्मदादेव वरमदुःखधंसो नाद्याप्यजनि। ये पापुकादीनां शरीराद्यन्ता

सटी. मि.

सम्यगतिरिक्तामेवेवं साक्षात्काररूपस्तत्त्वबोधः समभूततेषां चरमदुःखघंसोऽपि अतनिहेत्यन्य
व्यतिरेकाभ्यान्त्यकारणता सिध्यति। अनोनात्र के। श्रुदोषः मोक्षसाधनवज्ञानमेव। ज्ञाना
देवतुकेवल्यप्राप्यते येन मुच्यत इति वचनात्। ननु कर्म। न वज्ञानकर्म समुच्चयः। कर्म एव मि
थ्याज्ञाननाशकत्वाददर्शनात्। न ज्ञानमन्तरेण साक्षात्संभवात्। न त्वज्ञानस्य चरञ्जुसमभ
सादौ मिथ्याज्ञाननाशकत्वदर्शनात्। न हि केवलं निकटोपसर्पणदि क्रियावतोऽपि तत्त्वज्ञा
ने विना सप्यभिमोनिवर्ततेति सर्वमवदात। किं त समभूतदुःखयस्याभावे मोक्षेत्यत आह। दुःख
मिति। शरीरप्रसिद्धै। षडिन्द्रियाणि। धारणमनचक्षुः श्रोत्रत्वक्मनासितडाह्याः विषयाः रूपर
गंधरसरूपशब्दस्पर्शसुखादयः। तत्र ज्ञानानिषद्व्युत्पत्तयः सुखदुःखवप्रसिद्धीतवशरीरादीनां दुः
खसाधनत्वात् सुखस्य च दुःखसमिच्चत्वाद्। स्वत्वं। दुःखमुच्यते वा। दुःखमिति विवेकः। साधनं

२५

स्वाभावेन नयितव्यमिच्छाज्ञानप्रधंसोऽवांतरव्यापारः। कारणकार्यपदभ्यामिच्छाज्ञानकारण
प्रधंसेतत्कार्यदुःखस्यावश्यं प्रधंसो भवति तद्विदशायति। देवदत्तमिच्छाज्ञानधंसोऽपि यत्तदन्तसमस्तदुःखा
भावो नास्तीति समाधाधिकरणेत्युक्तं। यस्मिन्नात्मनि मिच्छाज्ञानधंसः तस्मिन्नेव समस्तदुःखाभाव इत्य
र्थः। ननु कोयं समस्तदुःखाभावः किं प्रागभावः उत प्रधंसाभावः आहोस्वित् अन्योन्याभावः किं वात्यंताभा
वो वा। नाद्यात्सो। तयोरेतत्पक्षेऽप्युक्तं पुरुषार्थत्वात्। पुरुषस्तु साद्यो हि पुरुषार्थः। प्रागभावोऽप्यंताभावयोरना
दित्वेनानुत्पाद्यत्वात्। समस्तदुःखात्यंताभावस्य समस्तदुःखप्रागभावस्य वात्मन्यसंभवात्। वह्नानुःखा
नानिषिद्धत्वात्। नापि अन्योन्याभावो मोक्षः। संसारदशायां नपि दुःखासात्मानं भवतीति दत्तेऽप्यो
न्याभावप्रदर्शनात्। मुक्तत्वप्रसंगात्। नापि दुःखप्रधंसो मोक्षः। समस्तशब्देन शरीरादेर्विवक्षित
त्वात्। तस्य वाती तस्य स्वतएव धर्मे न तत्त्वज्ञानमोक्षेक्षणत्वात्। वर्तमानस्य पूर्ववत्कारणादेव

ननु

रुटीमि.

इत्यर्थः विशेषपदार्थेति व्याप्तिवारणाय हेति। अन्ययिनिनद्वारणाय व्यतिरेकीत्युक्ती। अन्ययव्यतिरेकि
णिनद्वारणाय केवलेति। जीवचरीरं सात्मकं प्राणादिमदीतद्वारणाय विशेषपदं। केवलव्यतिरेकि
णिहेतोर्विशेषत्वमसाधारणधर्मवचनत्वं केवलव्यतिरेकीपचावयवोपपन्नः लक्षणस्य तदभावा
कथं तत्त्वमिति। आशंक्यानुमानं रवयति। प्रयोगस्तु लक्षणपक्षः इतरेभ्यो भिद्यतेति साध्या लक्षण
व्यतिरेकसकलप्रतियोगिकान्योन्याभाववदित्यर्थः। व्यतिरेकि व्याप्तिमाह। यदि नि। धूमवत्त्वस्येतरमध्य
पत्तिनत्वा लक्षणनिष्ठत्वेति हेतुयोगित्वाननुभेदाकारेण तद्वत्त्वेभ्यो न भिद्यतेति साध्याभावोस्ति। हे
त्वाभावोस्तीति व्यतिरेकिदृष्टान्तत्वं धूमवत्त्वस्य व्यतिरेकव्याप्तेर्हेतोः पक्षनिष्ठत्वं लक्षणं व्यतिरेकी
पपन्नमाह। न च तथेदमिति। किंतु। भवेत्येवैत्यर्थः। प्रतिज्ञातार्थविपर्ययं निरायफलकं निगमनमा
मा। तस्मादिति हेतुमत्त्वादित्यर्थः। सर्वेषु लक्षणे धितरभेदसाधनप्रकारेणैवमेवेत्यतिदिशति एव २१

मिति। यलक्षणं तमेव हेतुं विधाय लक्ष्यमेव पक्षकृत्वा इतरभेदसाधनं व्यतिरेकिण कर्तव्यमित्यर्थः
सामान्यलक्षणं विना विशेषलक्षणासंभवमाशङ्क्योक्तं स्मारयति। तत्रेति। तल्लक्षणेव न के सति सा
मान्यलक्षणं कृतमित्यर्थः। यद्यपि प्रमिति विषयत्वेन पदार्थसामान्यलक्षणं तस्यैव लान्वपि
त्वेन केवळव्यतिरेकी हेतुविशेषत्वाभावात्। तरेलक्षणशब्देनात्र पदार्थमात्रवृत्तिधर्मो
गोण्याहत्याविवक्षितः। गुणभ्यतावन्मात्रवृत्तिर्लक्षणं। तर्हि लक्ष्यमात्रेव न तेषामिति विषय
त्वमपि पदार्थमात्रवर्तते। अतो गुणयोगालक्ष्यत्वोपपत्तिरिति निमित्तप्रमिति वि
षयत्वेव तद्वृत्तिरित्येव। यथैककारेण स्यादित्युक्तत्वात् संभवे गोणत्वेमाश्रयणीयमेवेति ल
क्षणशब्दो गोणप्रयुक्तोऽप्येव। इत्यादीनां क्रमेण लक्षणमाह। इत्येत्यादि। सामान्ययोगि
त्वगुणत्वादावतिव्यापकमिति इत्येवेति। ननु इत्येवभाव रूपेणास्यैव इत्यापोहेनैव सक

स ही मि. लङ् व्यानुगतत्वेन द्वयमिति व्यवहारोपपत्तेरिति बह्वैतौ हं निरुक्तं सामान्यपदोऽपरा
शयोऽङ्गोपापोहसु द्वयनिरूप्यत्वात् । प्रथमं द्वयव्यवहारोऽवक्रवाः स चानुगते द्वयसामान्यविज्ञानसं
भवतीति तत्प्रथमं अर्थं पयं । अथ यातेदपोहेन द्वयानुगतो व्यवहारः । द्वयव्यवहारोऽसति च द्वयज्ञान
निरूप्याङ्गोपापोहज्ञानमिति तरेतराभयत्वप्रसंगः । अत्र सर्वसामान्याभावः सामान्यमिमिपदव्यु
त्पत्तेचसुबोधोऽयमर्थोपि सामान्यपदतात्पर्येति न द्वयव्यवहारोऽसति न स्तीति न द्वयव्यवहारोऽसति न स्तीति
व्युत्पत्तिरुच्यते न द्वयत्वजातिव्यजकमाह गुणवत्समवयवत्वेति । अत्र नाधारात् न व्यावृत्तत्वात् न द्वाकार
गतोऽर्थोऽतः कथं यागोत्वस्य सास्वादित्येव गुणत्वस्यैव वापि कारणत्वेन द्वयत्वस्य व्युत्पत्तिः । यत्र यत्र गु
णवत्त्वं तत्र तत्र द्वयत्वमित्युपदेशः सहकृतेन प्रत्यक्षेण च त्ववत्तद्व्यत्वप्रतीयत इत्यर्थः । य
द्वा एतदपिलक्षणद्वयमेव नवोत्पन्नैर्द्वयैः सक्षलमात्रगुणारिहिते गुणत्वमप्यपकृतिमिति वा ॥३४॥

स्वसरस्वसारविनामितभाषिणी॥ नञोदेशप्रकरणव्याख्या गोवरनामिपान्त्रव्याख्यायहदानी
उत्तरप्रथमसंगतिमाह॥ इदानीमिति॥ एवकारेणपरीक्षासुदासः॥ किमर्थंलक्षणमेवोच्यते॥ इत्यत्रहेतुमाह॥
लक्षणोतिलक्षणेनविनापिदुर्धर्मानामितरव्यवहाररूपतत्त्वज्ञानस्याभावात्॥ आत्मानात्मविवेका
भावात्॥ तदर्थंलक्षणमेवोच्यते॥ इत्यर्थः॥ लक्षणमेवाधिरुनिमित्तंयस्यतस्यभावस्तत्त्वतस्मादिति विग्रहः
लक्षणज्ञानायतलक्षणमाह॥ तत्रेति॥ नवेवमनवस्थात्वे॥ लक्षणस्यलक्षणान्तराभिधानादिति वाच्यं॥ इ
दमेवलक्षणसर्वस्यापिलक्षणस्यज्ञानं कुर्वन्स्वस्यालक्षणात्वेनसर्वज्ञतात्वात्॥ स्वज्ञानमपिज्ञतय
ति॥ स्वाध्यायोद्योतयप्रमेयत्वादिवत्ताननुस्वज्ञानायादिलक्षणान्तरमपेक्ष्यते॥ येनानवस्थास्यानुच्चा
त्माश्रयतेतिचेन्नाव्यवधानेनस्वज्ञानमात्माश्रयः॥ अत्रसर्वलक्षणद्वारास्वस्यापिज्ञानजन
यतीतिवचनान्नदोषः॥ तस्मात्लक्षणज्ञानायलक्षणंवाच्यमिति॥ ननुच्यते॥ तत्रलक्षणानामध्य

यों कदाचिद्गुणवत्त्वस्य लक्षणत्वात् । यद्वा गुणात्पुनराभावविरोधि मूलगुणवत्त्वविवक्षिते । गुणात्पुनरा
भावविरोधि न भवेत्तत्त्वस्य भावप्रधानसाभावस्तद्वत्त्वलक्षणार्थः । तथा चोक्तं निसमये गुणप्रगमा
वोसि अतो नाव्याप्तिरित्यर्थः । एवं समवायिकारणोपि दृष्टव्यं । न चानिव्यापकमुपयगुणादौ ननु
भयाभावात् । गुणत्वज्ञाने व्यक्तकमाह जातिमत्त्वेति । जातिमद्वत्त्वनात्मका समवायिकारणत्वे
गुणत्वज्ञाने व्यक्तमित्यर्थः । यद्वा लक्षणो वरं जातिरस्मिन्नस्तीति जातिमान्नस्य भावस्तत्त्वतस्मि
न्नसत्त्वत्वन कर्मुत्तदात्मके न भवतीत्यचलनात्मकत्वे सति समवायिकारणं समवायिकारणत्वे
धर्मिणा धर्मो लक्ष्यते । तदरहित इत्यर्थः । गगनारविदेति व्याप्तिवारणाय समवायेति गगनारविदेकरण
मेव न भवति गुणस्तु कारणं भवति समवायिकारणं न भवतीत्यर्थः । समवायिकारणत्वेन रहितं कर्म वि
भवति न ह्युदासायाचलनात्मकत्वे सति कर्मवचलनात्मके मिति तद्व्याप्तिरेव मपि सामान्यादौ प्र
संगः । तद्वारेण यज्जातिमत्त्वे सतीति सामान्यादिवत्तुष्टयजातिरहितमिति न दोषः । कर्मणि द्वयो वाति

सही.मि.

आसि कारणा यद्विती यत्तृतीय पदे। कर्मत्वज्ञानेर्ब्रह्मकमाह। आद्येति। आद्यो यो संयोगविभागो संयोगज
विभागज इति रिक्तोत्तयो रसमवायिकारणत्वं कर्मव्यञ्जकमित्यर्थः। न स्वार्थः। व्यञ्जकभावशक्यं निरासाय
यद्वा लक्षणांतरवः समुच्चयार्थः। कारणमात्रमदृष्टादावतिव्याप्तिवारणाय समवायीति। एववरूपादौ कतिपया
मरूपादेरपि तत्त्वादिगतस्पष्टादिगतरूपादिकत्रयसमवायिकारणत्वात्। अत आह संयोगविभागे
ति एवमपि आद्यसंयोगविभागयो रतिव्याप्तिः। तयो रपि संयोगजसंयोगविभागजविभागप्रतिअस
मवायिकारणत्वात्। आद्येति। आद्यसंयोगविभागकारणत्वतदाधाररूपेण स्ति नितद्वारणाया सम
वायीति। कारणपदस्य प्रार्थः। सामान्यादिषु ज्ञात्यभावाच्च ज्ञातिमत्त्वं। तस्यैकमेव लक्षणं नृसामान्यं लक्ष
यति। नित्यमिति। समवेतमित्युक्ते रूपादावतिव्याप्तिरत आहाने केनेति कृतावत्युक्ते संयोगेति व्या
प्तिरत उक्तं नित्येति। नित्यमनेकसमवेतमित्युक्ते नेकेषां विशेषाणामनेकसमवेतत्वं नि २४

॥२॥

त्यत्वं वा स्तीति तत्रातिव्याप्तिवारणाय एकमिति केचित्तदपरेन सहं। नित्यमनेकसमवेतमित्येताव
तैव विशेषे। अतिव्याप्तिविशेषः। प्रत्येकनेषु न दभावात्। अतस्वरूपकथनायैवैकमिति। यद्वा। इ
दमेकलक्ष्यं इत्येकशब्देनोच्यते। लक्षणान्तरं तु स्वयमूह्यं बुद्धस्तु समवेतत्वे सति विशेषात्पे निःस्वा
मान्यसामान्यमिति। विशेषलक्षणे एकव्यक्तिवृत्तिरित्युक्ते रसादौ अतिव्याप्तिवारणाय सा
मान्यरहित इति समवायादौ तद्वारणाय एकव्यक्तिवृत्तिरिति। नन्वेकव्यक्तिवृत्तेरपि सामान्य
स्यैकव्यक्तिवृत्तित्वमस्येवेति तत्रातिव्याप्तिरिति चेत्। सत्यं। एकव्यक्तिमात्रमिष्टत्वं सप्त सम
वेतत्वं स्पष्टविवक्षितत्वात् न दोषः। समवायलक्षणे संयोगेति व्याप्तिवारणाय नित्ये सति।
गगनादौ न द्वारणाय सधं चेदिति। न वात्मा काशसंयोगेति व्याप्तिस्तस्य नित्यत्वादिवाच्यं अत्र
तरकर्मोभयकर्मणोस्तत्कारणयोरभावात् काशदावभावेन तयोः संयोगाभावात् तस्य नित्य

स. टी. मि.

तेमानाभावाद्यद्वयत्वेनसंयोगसाधनेविभागोपितेनैवसिध्येततथायकुतःसंयोगस्यनित्य
त्वमिति।अभावलक्षयनिप्रतियोगीति।स्वाभावविरहात्माप्रतियोगिज्ञानाधीनज्ञानयस्यस
तथा।अधीनत्वज्ञान्यत्वं।ज्ञानाधीनज्ञानोःभावइत्युक्तेसमवायेतिव्याप्तिः।नस्यापिसंबन्धिज्ञा
नाधीनत्वादतउक्तप्रतियोगीति।इदानीमवांतरविभागानुक्रमेणलक्षणायाह।एथिवी
त्यादिनाएथिवीत्वज्ञानिव्यंजकमाहागंधवतीति।गंधवत्त्वएथिवीचव्यंजकमित्यर्थः।यद्वा
लक्षणांतरं।नवमणिवज्रादावतिव्याप्तिः।तत्रापिपाकज्ञंरूपेणगंधवत्वानुमानात्।यद्वा।व
जादिभस्मनिगंधवत्वोपलंभात्।तत्परमाणुपुगंधवत्वमनुमीयतेतत्रगंधवत्त्वाभेदात्।इतिनत्रा
पिगंधवत्वसिद्धिः।नवजलादौअतिव्याप्तिलवगंधवत्वस्वरूपकादिपार्थिवोपाधिनिमित्तचात्।अथ
व्यंजकमाहे।शीतस्पर्शइति।शीतस्पर्शत्वंअथ्वव्यंजकमित्यर्थः।यद्वालक्षणांतरंतत्रस्पर्शवत्त्व
यिव्यादावतिव्यापकमतउक्तं।शीतेनि।शीतापपदंतिउक्तेसामानाधिकरण्यात्।गुणगुणिनोर

स.टी.मि.

देवसिद्धिं अन्यथा मनसो विभुत्वे आत्मनो विभुत्वा नाम्नां सर्वपदार्थसंबन्धात्पुण्यपदज्ञानानिस्पृहा
ह्येवियतद्विषयासंबन्धान्नेति चेत्तर्हि तन्न द्विष्येद्विद्याणां पुण्यपदसंबन्धे ज्ञानयोग्यथापत्तिः इष्टमे
वैतदीर्घशः कुलीभक्षणादाविति चेत्तान् व्यासगच्छलेकमदशनेन तत्रापि क्रमानुमानयोग्यं
पतीतेभ्यो तित्वात् व्यासगोनाममनसो न्यासकृत्यं तत्र हिरूपादिसकलविषयसंबन्धोपिशदमश्रो
परूपं नादृशगंधना ७ न भूवं स्पृशाना स्पृशति सर्वानुभवात्तमेनेद्विषयमनःसंबन्धवैतज्ञान
जायते नान्येनेति युक्तो योग्यथाभावः अतः सिद्धं क्रियावत्त्वमनसः गुणावातरभेदानाक्रमेण ल
क्षणा निदर्शयन्नरूपलक्षयति रूपत्वेति एवं बलक्षणेनेवेतु जातिव्यजक्रमिष्यते एव सर्वत्र चिज्ञे
यमथ बालक्षणांतरं रसाद्वितितेजसेद्विषयात्रयाद्यगुणवृत्तिजातिरूपत्वेन योगीत्यर्थः लक्षण
यक्षे गुणद्रुत्युक्ते द्विषधर्मादावति व्याप्तिः तद्वारणाय प्रात्यो गुणो रूपमित्युक्ते रसादावत

अनुलेख ५

३३

मेदभ्रमस्यानद्वारणायस्य शोति। एवं शीतस्य शोया सां इति बुद्धिः। वीहिणा भेदप्रतीतेर्नामेदभ्रमोभव
ति न च वंदेति व्याप्तिः। तत्र हि चंद्रमंडलारंभकावयवोपपद्यते। वयवगतं शोयं संयुक्तं समवायात्।
प्रतीयते। चतुस्त्राभा विकं शोयं। न चोल्लोदके व्याप्तिः। तत्रापि बहिःस्य शोयं न स्यात्। भावात्। बलवत्तस
जानीय संवदस्याभिभावकत्वात्। एवं ते जोलक्षणेऽपि दृष्टव्यं। न च ते जोलक्षणे चंद्रसुवर्णादावति
व्यापकं। चंद्रजलस्य शोभिभूतस्य सुवर्णादौ तु पार्थिवस्य शोभिभूतस्यो ह्यस्य शोयं सत्त्वात्। वायु
त्वयं जकमाह। अरूपेति। अरूपस्य शोयं त्वयं जकमित्यर्थः। यद्वा लक्षणांतरं। तत्र स्पृशवत्त्वं तत्रैव
भूतिव्यतिव्यापकं। अतोरूपेति अरूपत्वं आकाशादावति व्याप्तिश्च अतः स्पृशवानिति। आकाशादि
त्रयस्य जातेरभावात्। एकैकमेव लक्षणमाह। शब्देति। आभादावति व्याप्तिः कारणपशब्देति शब्दव
दित्युक्तेन दोषः। तथापि तस्य भावमते सिद्धं। व्यत्यस्य तिरासनेन गुणत्वसूचनं यगुणपदशब्दो

॥ स. टी. सि. गुणः बहिरिन्द्रियव्यवस्थाहेतुत्वात् रूपवत् । इति च शब्दस्य गुणत्वसिद्धिरित्यर्थः । आदिसपरिवर्तनं
 श्रीमिवायं सूर्यपरिस्पन्दवेन उल्लास्ये परत्वापरत्वे तयो रसमवायिकारणतयोरसमवायिकारणका
 लपिदुसंयोगः न तादातृत्वरूपः । अनधिकरणकाल इत्युक्ते असंभवः । कालस्यापिदुस्यत्वाधि
 करणत्वात् । यद्वाद्यतत्त्वानविकरणेपदेति व्याप्तिः । तत उक्तं परत्वापरत्वेति । तयोः पिदु नि
 श्चलं न कालस्य वतदनचिकरणत्वं वावत्युक्ते समवायेति व्याप्तिः । तत उक्तं आवा रेति एव
 च कर्मण्यतिव्याप्तिः । तदर्थं कारणेति तथाप्यनिवृत्तिस्तस्यापिज्ञानकरणकर्मत्वाधारत्वात् । ततोऽ
 समवायीति । कर्मणस्तु कर्मत्वाधारत्वे समवायिकारणत्वात् न दोषः । असमवायीत्याद्युक्ते ग
 गनादावतिव्याप्तिस्तत उक्तं परत्वापरत्वेति एनावत्युक्ते दिशि प्रसंगः । अत उक्तं आदिस्येति ।
 एतावन्नेव पिदुः ति व्यापकः । अतः अयेत न पदं परत्वेत्यादि एतच्च परत्वाभिन्नमपरत्वगमितं लक्ष

वार ३

३१

लद्वयं दृष्टव्यं। एवं दिशालक्षणेनैव एतावत्सु विशेषः कालेति व्याप्तिवारणव्यादित्यसंयोगानुसाराद्ये
नि। आत्मानं लक्षयति। आत्मत्वेति आत्मवृत्तौ मय्यस्य ताभावाप्रतियोगिद्वयत्वात्प्राप्तिरिति मत्सामान्यतया
गीत्यर्थः। आत्मलब्धं ज्ञकमाह बुद्धीति। बुद्धिर्गुणो यस्य तस्य भावस्तत्त्वं तज्ज्ञानमलब्धं ज्ञकमित्यर्थः। यद्वा ल
क्षणांतरं तत्र गुणात्मैत्युक्ते असंभवः गुणाश्च यत्त्वमित्युक्ते गगनादौ गच्छति तद्धारणाय बुद्धीति गुणेति
स्पष्टार्थः। अथ वा बुद्धिरात्मैत्युक्तिरुच्यते तद्वैद्विद्वद्गुणपदे तथात्वे च मनोऽनित्यत्वप्रसंगादिति। यद्वा
गुणवदिति सामान्यलक्षणां नुगत्योक्तं नार्थगुणपदं। मनसो लक्षणमाह मनस्वेति। गगनादिति
स्पर्शवत्त्वात् ताभावाधिकरणक्रियावत्त्वं च निजनिर्मलत्वं तद्योगीत्यर्थः। मनस्त्वयं ज्ञकमा
ह। स्पर्शेति। स्पर्शश्च नित्यत्वे सति कर्माधारत्वं मनस्त्वयं ज्ञकमित्यर्थः। यद्वा लक्षणांतरं तत्र घटादि
वारणाय स्पर्शेति। गगनादिव्युदासाय क्रियाधिकरणमिति। क्रियाधिकरणत्वं तु मनसोऽप्युक्तं।

३. टी. मि. गुणत्वे स्पर्शत्वव्यञ्जकमित्यर्थः। लक्षणपक्षे स्पर्शमप्राप्त्येव गुणः। संयोगे पीति। तद्वारणा यथावे
नित्यस्पर्शमप्राप्त्येव स्पर्शत्वतात्वावपि इति तदर्थं गुण इति शेषे पूर्ववदनेषु चतुर्ष्वपि लक्षणेषु
न न हि द्विययात्यगुणत्वा वांतरजातिमत्त्वे निःकृष्टार्थः। नेन परमाणुरूपादिषु कायातिः। वक्षुर्ग
त्यगुणत्वा वांतरजातिमत्त्वरूपं। एवमुत्तरजातिपि इष्टम्। संख्यालक्षयनि। संख्यात्वेति। गगनसमवे
तसामान्यगुणवृत्तिप्रद्विष्टगुणवृत्तिपरिमाणपृथक् निष्ठात्वं ताभावाधिप्रतियोगितावच्छेदक
वचिनगुणत्वसाक्षाद्याप्यजातिः। संख्यात्वं जातिव्यञ्जकमाह गगनेति। कारणसंख्ये सुक्त
साधारणकारणेश्वरे कृदौ प्रसंगः। ततो साधारणेति। एवमपि परिमाणादौ प्रसंगः। ततो गगने
ति। यज्जातीये सति यज्जातिजायते न च स्या साधारणकारणं। यथा तदुपलक्ष्यं यथा वाक्यं संयोगा
देः नथा गगनाप्रत्यसाधारणकारणसंख्या। ज्ञानप्रतिबुद्धसाधारणकारणं। संख्या विना अन्य ३३

स्मादपि च तद्वर्जयमानत्वात् संख्याज्ञानं प्रति संख्यायाः साधारणकारणत्वेऽपि तस्याः गलनं नोप-
निश्रयसाधारणकारणत्वेन व्याहृत्य नोक्तं लक्षणसत्त्वात् न हि घटस्य रूपादिवत्तुर्दशगुणानूपति-
साधारणत्वेति प्रत्येकमसाधारणत्वं व्याहृत्य नोक्तं न हि घटसाधारणकारणमिति व्यवहरंति तीर्थिकाः
किंतु ईश्वरेच्छादीनां साधारणकारणत्वेनां सदा तन्त्वेऽपि तत्त्वादिकं विना विशेषपदकार्या नुदयात्
तस्मात् स्वज्ञानं प्रति हतत्वेऽपि गलनं साधारणकारणत्वं संख्याया इति सिद्धं परिमाणलक्षयति
परिमाणत्वेति संख्याः समवायिकारणवृत्तिरपेक्षाबुद्ध्या साधारणकारणकावृत्तिगुणत्वमाह्लाहा-
द्यात्तानिःपरिमाणत्वं ज्ञानिव्यञ्जकमाह भावेति मानसियत्रालक्षणे पक्षे व्याख्याने पूर्ववत् ए-
व लक्षयति एथ हेति अपेक्षाबुद्ध्या साधारणकारणसमयवृत्तिगुणवृत्तिरसंख्यावृत्तिज्ञानिः एथ
कान्तद्वयजकमाह एथ हेति व्यवहाररूढमस्मात् एथ गित्येवरूपाः संयोगलक्षयतिसंयोगवृत्तिरसंख्यासमवा-
यिकारणगुणवृत्त्येतानां भावावृत्तियोगिगुणत्वाकांतरज्ञानिः संज्ञायोगत्वं तद्व्यञ्जकमाह अत्रित्येव

स. टी. मि.

उपनिषद्

लक्षणपक्षे समवाये निव्याप्तिवारणाय अनित्यपदं रूपादेतद्वारणाय संबन्धपदं विभागलक्षयति। वि
भागत्वेति क्रियासमवायिकारणबुद्धिर्गुणवृत्तिसंयोगादृत्तिगुणत्वसाक्षाद्वाप्यज्ञातिविभागत्वावि
भक्त्यवधारद्वयसमादिभक्त्यतिप्रत्ययव्यपदेशोपरत्वापरत्वेतलक्षयति। परत्वेति। अपरत्वगुणा
वृत्तिसकलपरत्वेति। परत्वावृत्तिसकलापरत्ववृत्तिज्ञानिरपरत्वापरत्वव्यवहारोवृद्ध
नरूपादौ सन्निरुद्धविप्रवृत्तयोभ्यपरापरप्रत्ययव्यपदेशो। लक्षणपक्षे वावृत्तिः पूर्ववत्। बुद्धिल
क्षयति। बुद्धित्वेति। सुखावृत्तिसकलबुद्धिवृत्तिज्ञानिर्बुद्धित्व। एवमुत्तरत्रापि ज्ञानयोगात्प्राप्त्याः।
लक्षणपक्षे आत्माश्रय इत्युक्ते सुखादावतिव्याप्तिवारणायानादृशकाशेति। बह्वादिप्रका
शेन द्वारणाय आत्माश्रय इति। सुखलक्षयति। सुखत्वेति। लक्षणपक्षे वेद्यं सुखमित्युक्तेऽस्य
तसाधनादावतिप्रसंगः। तदर्थमनुकूलेति। एवमुत्तरसाधने प्रसंगः तदर्थमनिरूपाधीति निरूपा २४

वक्तुं चक्षुर्ग्राह्य इति एवमित्युक्ते संयोगादावत उक्तं मात्रेति संयोगादे द्विरिन्द्रियग्राह्यत्वात्
 न चक्षुर्मात्रग्राह्यत्वं। रूपत्वे प्रसंगवारणाय गुणोक्तिः। पूर्णमपि लक्षणं प्रमादुदासं योजेति
 व्यापकं ततो विशेषगुण इति इष्टं यन्तथा च चक्षुर्मात्रग्राह्यो विशेषगुणो रूप इत्यर्थः। यद्वा च
 क्षुर्मात्रग्राह्यं जातिमानुगुणो रूपमित्यर्थः। संयोगस्यानधात्वाच्च संयोगेति प्रसंगः। रूप
 इति जलं इन्द्रियग्राह्यगुण इति जतिमत्त्वलक्षणरूपादावतिव्याप्तिवारणाय रसनेति रस
 च ग्राह्य इत्युक्ते रसत्वेति प्रसंगः। तदर्थं गुण इति पार्थिवत्वे इन्द्रियग्राह्यमुपपन्नं निस्पृहा इति जति
 गमत्वे लक्षणैरुपस्थावति प्रसंगवारणाय च्छाणेति गन्धत्वे ज्ञातो न ह्यारण्यगुण इति स्पृश
 लक्षयति रूपत्वं लक्षणावच्छेदकावच्छिन्नत्वं ताभावाधिकरणविभक्त्या विवरण इव हति
 विशेषगुण इति गुणत्वावांतरजातिस्पृशत्वं ज्ञातिव्यक्तं कमाह। स्पृशेति। स्पृशेन्न मात्रग्राह्य

दा

सदी. मि.

कारणेति। शब्दलक्षयति शब्दत्वेति। लक्षणपक्षे वर्ज्येति व्यभिचि वारणा यदुपवे निगानहन्ति
विशेषगुणहन्ति रूपाहन्ति ज्ञानिः शब्दत्वं। लक्षणपक्षे सुखादावतिव्याप्तिवारणा यश्चोव
पाह्येति। शोवपाह्यत्वशब्दत्वेष्टानि गुणहन्ति। गुणत्वे तु प्रमाणा मुक्तमेव। कर्मा वांतरमेदानू
लक्षयति। उत्क्षेपणत्वेति। उर्ध्वसंयोगहेतु क्रियाहन्ति कर्मत्वा वांतरजाति संक्षेपणत्वा। एव
मुत्तराष्ट्रहनीया। अपक्षेपणादावतिव्याप्ति वारणा योर्ध्वदेशसंयोगेति। कारणमित्यु
क्ते उत्क्षेपणाधार इत्येति व्याप्तिः। अनः कर्मेति। उत्क्षेपणेति व्याप्ति वारणा य अर्धो देश
संयोगेति। शेषपूर्ववात्। विनश्यदवस्थ इव गते कर्मणि च। कुचनेति व्याप्ति वारणा या
पादकमिति। अपक्षेपणाणादावव्याप्ति वारणा यवक्तव्येति। आकुचनाधारेन वारणा

चिकमनयद्वारकत्वं सुखसाधनतु सुखद्वारेणे वाचुकूलमिति नातिव्याप्तिः । न हि चंदनं निद्राद्ये सु
 खसाधनमिति हेमन शि शिरयोरीतान्नं मापनु लिप्यते दुखलक्षयति । दुःखत्वेति । लक्षणापक्षे सुखा
 खादावत्रिवाप्तिवारणाय प्रतिबुद्धेति । दुःखसाधने हि कुरकादौ तद्वारणाय निरुपाधीति । दुः
 खसाधनदुःखद्वारेणे वप्रतिकूलमिति नात्र प्रसंगः । विषवैद्यैः सार्पादेरपि गृह्यमाणत्वात् । ते वा
 तस्य प्रतिकूलत्वादर्शनादिति । हे छालक्षयति । दुःखत्वेति । अर्थयने प्रार्थयने इति अर्थः । अहं दित्वा हि
 नि । तस्य भीषो धित्वे प्रार्थयतेति यावत् । न देव लक्षणं स्वरूपयस्याः । सानथा । स्पष्टं यत् । निज्वलनः । एव
 मासा स्वरूपयस्य सनथा क्रोधरूप इत्यर्थः । इत्येव नात्मकयथा कृतवत्त्वादावस्तीति गुणप्रकरणात् ।
 गुणपदसंबंधमीयतेति नातिव्याप्तिः । यद्वा आत्मगुणप्रकरणात् । आत्माश्रय इति संबधनीयः ।
 प्रयत्नं लक्षयति । प्रयत्नत्वेति । अहं प्रयते । हे कारुणित्यादिव्यवहारः । अयं च व्यवहारः शेषे सुगमो गुरु

स. टी. मि

त्वलक्षयतिगुरुत्वेति। लक्षणपक्षे करणगुरुत्वमित्युक्तेः दृष्टादावतिव्याप्तिः। तदर्थे समवायीति।
वसुक्ते संयोगादावतिव्याप्तिस्तत्र न च पतनेति। पतने नाम श्रुधः संयोगप्रवृत्तिरुक्त्या। न स्यात् सम
वायिकारणमित्यर्थः। एतावत्युक्तेनोदनादेभिधानादितेनैव संयोगे पतनहेतावतिव्याप्तिस्तत्र न
एकहतीति। एकहन्तिस्वरूपादावप्यस्तीति। एकहन्तिपतनकारणमित्युक्तेः दृष्टादौ ततो समवायीति।
इव त्वलक्षयति। इत्युत्वेति। लक्षणपक्षे रूपादावतिव्याप्तिवारणाय स्पष्टं न प्रसवनापत्ता
वत्युक्ते संयोगादौ तदर्थमेकहतीति। एकहन्तिवत् स्पष्टं नासमवायिकारणवेति विग्रहः। स्नेहलक्ष्य
ति स्नेहत्वेति। लक्षणपक्षे इव त्वेतिव्याप्तिवारणाय इव त्वमन्यदिति। इव त्वज्ञासनधिकरणमित्य
र्थः। इव त्वमन्यदस्युक्ते रूपादौ प्रसंगः तत्र न च संयुहेति। संयुहे नाम श्रुणादेः पिंडीभावः। अदृष्टादौ
ततिव्याप्तिवारणाय साधारणेति। सस्कारलक्षयति। स्वस्य सस्कारस्योत्पत्तौ इव स्वभावस्थान

स्याप्रापादः कः संस्कारो द्विवेगो भावना स्थितस्त्वापकुरु पश्चि विद्योपि स्तोत्र त्रिसुपवायावस्था
यस्य प्रतिपादयति ॥ तत्र वेगश्च लक्षणावस्था भावना ज्ञानावस्था स्थितस्त्वापको वेदनाद्यवस्था प
निपादयतीत्यर्थः ॥ संस्कारो प्रत्यवस्था पादस्त्वेतदोपादय्यस्याप्यस्तीति न ह्येता यगुण इति ॥
गुणः संस्कार इत्युक्ते पारमार्थिकेति प्रसंगः ॥ नदर्थमापादक इति ॥ अपादकत्वे कारणत्वं पारमा
र्यिकानुपरमाणुपरिमाणान्नञ्जनकारणमिति न दोषो भवति ॥ एवमित्युक्ते पदं द्विस्वरूपापाद
कत्वं संयोगादावतिव्याप्तिगारणाय वस्थेति ॥ एवमपि संयुक्तत्वावस्थापादकसंयोगेति व्याप्ति
सदर्थमुत्पत्तीति एवमपि रूपादौ अतिव्याप्तिरनस्वेति ॥ धर्मलक्षयनिधर्मत्वेति लक्षणपक्षे
धर्मेति व्याप्तिगारणाय सुखेति ॥ सुखकारणं धर्म इत्युक्ते ईश्वरादौ प्रसंगः ॥ ननु साधारण्येति ॥
अधर्मलक्षयनिधर्मत्वेति लक्षणपक्षे धर्मेति व्याप्तिगारणाय दुःखेति ॥ आत्मादौ कारणाय सा

यकर्मैति। इतरकर्मण्यतिव्याप्तिवारणाय मनुचेति। शेषपूर्ववत्। अन्यत्रकर्मण्यतिव्याप्तिवारणाय नि
यतदेशेति। शेषसुगमं। सामान्यभेदस्थलक्षणा माह व्यापकेति। अपरसामान्यादावतिव्याप्तिवार
णाय व्यापकेति। व्यापकमात्रपरमित्युक्ते गमनादावतिव्याप्तिः न तो वक्तुं सामान्यमिति व्यापकसा
मान्यपरमित्युक्ते परापरेत तो मात्रेति। व्याप्यमात्रमित्युक्ते असंभवः। तदर्थं सामान्यमि। व्याप्य व्या
पकमित्युक्ते वद्व्यावतिव्याप्तिरत उक्तं सामान्यमिति। शेषसुगमं। विशेषसमवायोरवांतरभेदा
भावात् अभावं लक्षयति। अनादिरिति। यगनादावतिव्याप्तिवारणाय सांतइति। घटादौ तद्वारणा
य अनादिरिति। रूपादावतिव्याप्तिवारणाय अनंतइति। आत्मादौ तद्वारणाय सादिरिति। अन्यो न्या
भावे तद्वारणाय संसर्गेति। प्रागभावप्रवृत्त्ययोरतिव्याप्तिवारणायानादिरनंतइति। अनादिरन
तो भावोत्पत्ताभावइत्युक्ते पुनरन्योन्याभावेतः संसर्गेति। निषेधइत्युक्ते प्रागभावदावतिव्याप्तिः

स.टी.मि.

वारणापतादात्म्येति घटः पटो न भवतीति घटे पटतादात्म्यं आरोप्य निषिध्य तद्वृत्तितादात्म्यनिषेधद्व
त्यर्थः। नित्यपरमाणुरुपेत्य नित्यत्वं लक्षयति। नित्यत्वमिति। विरहो नित्यत्वमित्युक्ते नित्यत्वविरहो
नित्यत्वे निव्याप्तिरत उक्तं प्रधं सेति व्याप्तिवारणाय विरहेति। प्रधं सत्त्वं तत्प्रतियोगित्वं प्रधं सोलक्षि
तः सत्त्वो योगित्वे चेत्यर्थः। परमाणुलक्षयति निरवयववृत्ति। घटेति व्याप्तिवारणाय निरवय
ववृत्तिगगनेतद्वारणाय क्रियावानिति मनसोऽप्यणुपरमाणुत्वेन लक्षयित्वाना निव्याप्तिः।
यद्वा। मनो लक्षसोऽस्पर्शशून्यत्वेन विशेषणादत्र स्पर्शवत्त्वं विवक्षितं निरवयवस्यावयवनिरू
पत्वादवयवलक्षयति। इत्येति। घटावति व्याप्तिवारणाय इत्येति। इव्यकारणमित्युक्ते ईश्वरादौ
ततः समवायीति। शेषं सुगमं। शरीरलक्षणं त्वावयवविज्ञानाय लक्षणं लक्षणमाह। इत्येति। यद्यप्यु
द्देशानंतरं लक्षणस्य व्यक्तत्वाच्चरीरलक्षणानंतरं भोगादिवत् अन्त्यावयवविलक्षयितुं उचितं। तथा ३७

स. श्री. मि. तेन दीतेय धनस्वामी तद्वदित्यर्थः । एवमपीर्द्धश्वरादौ प्रसंगः । ततो साधारणेति ह्येवं । ज्ञायमानमिति पदे द्विष्ट्यादौ प्रसंगवारणाय तद्विशेषणं । ईश्वरादेरप्यनेनैव च वचने न ग्राह्यत्वे । तदा राधवल्लभसत्यम् नो भोगसाधनपाथिवो विषयः । स्नेहत्वस्यागमनो भोगसाधनमाप्तो विषयः । इत्यादि स्वयम्बुहनीयातेजसो विषयमेतानां लक्षणमाह पाथिवेति । दिव्यादावति व्याप्तिवारणाय पाथिवे धनमिति । ईधनं दीपकः । एव बोदयेति व्याप्तिरतो सा वेति । तस्य शीतपित्तद्युग्मयो धनत्वाच्च दोषः । तेजःपद्माभावे निषादस्त्यतिन्यायेन कर्मधारय एव स्यात् । तथा चासंभवः अतो न हृद्ब्रीहिसमासज्ञापनाय तेजःपदं निषादस्त्यतिन्यायस्त्वेवं । विषयो विषयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरः । प्रयोजनं च वक्तव्यं पूर्व सिद्धांतपक्षयोः । इति पंचावयवाः । एतया निषादस्त्यतिन्यायेन हृदि श्रूयते । तत्र संदेहः निषादानां स्त्वपतिस्वामी न मिति षष्ठीतत्पुरुषः । उपत निषादं च तं स्त्वपतिं चेति कर्मधारयः । तत्र पूर्वः पक्षः ष

३१ पण्डितपदव्यवच्छेद्यत्वेन प्राप्त्वा न देहली प्रदीपनाये नोभयत्रोपकार्यत्रैव लक्षित इत्यदोषः इत्यमत्याज
यवीत्युक्ते परमाख्यादावतिव्याप्तिः नतः कार्येति। एवमुक्ते ह्यणुकादौ ततो नारंभकेति। एवं वा समयः अ
त्यावयविनाशरीरादिना स्वगत रूपादेशरमान्तो ह्येति। इत्यानारंभकमित्युक्ते रूपादौ ततो ह्य
मिति। इत्यानारंभकमित्युक्ते गगनादौ ततः कार्येति। प्रागभाववदिति प्रागभावाप्रतियोगिकार्यमि
त्यर्थः। अन्यथा कार्योत्पत्त्यनंतरप्रागभावाभावात् प्रागभाववत्त्वमसंभवे स्यादिति। भोगेति। भोग
स्य वक्ष्यमाणलक्षणस्यायतनं अस्यावयवितच्छरीरमित्यर्थः। अत्यावयवितच्छरीरमित्युक्ते ह्यणुकादौ
तिव्याप्तिवारणाय यतनेति। एवमप्यनिवृत्तिः। न स्यादियत्किं विदायतनत्वात्। न तत्र भोगेति
। यदा तु वक्ष्यमाणलक्षणानुसार्यायतनशब्दः। तदा तेनैव व्याहृतिरिद्वौ भोगिपदस्वरूपकथनायै
वायदात्तायतनपदमाधारमात्रावितदासार्थमिति मतव्यं। अथवा वक्ष्यमाणलक्षणभोगाय

।स.टी.मि.।

तनस्यैव लक्षणमायतनस्यैव स्यादिति भोगपदार्थकत्वेनायतनमित्युक्ते स तस्य निव्याप्तिः तदवच्छि-
न्ने आत्मनि भोगजननात् तत उक्तं मय यदीति। एव च हस्तावतिव्याप्तिरत उक्तं संत्येति। भोगलक्षण-
माह। स्वेति स्वस्मिन् भोक्तृरिसमवेते ये सुखदुःखे तयोरेव न्यतरस्य सुखस्य दुःखस्य वा साक्षात्कारः
स भोगः। साक्षात्कारो भोग इत्युक्ते घटसाक्षात्कारोऽपि भोगस्यात्। अत उक्तं सुखेति। एव दुःखसाक्षा-
त्कारेऽतो दुःखेति। एव चासंभवः। सुखदुःखयोर्गुणसाक्षात्कारासंभवात्। क्रमेण तयोः साक्षा-
त्कारानुगमः। उभयपक्षानुगतस्यैव धर्मस्याभावात्। अत उक्तं अन्यतरेति। अन्यतरत्वे तदप्या-
न्यत्वे उभयपक्षानुगतिरित्यर्थः। सुखदुःखान्यतरसाक्षात्कारो भोग इत्युक्ते ईश्वरसाक्षात्कारे-
ततः स्वसमवेतेति। ईश्वरस्य शरीराद्यभावे न तज्ज्ञादृष्टाभावात्। तदधीनयोः स्वसमवेतयोः
सुखदुःखयोरेव भावान्न तसाक्षात्कारो ईश्वरस्येत्याशयः। आयतनस्य लक्षणमाह। यदवच्छिन्नं

२८

॥रस॥

तियेन शरीरादिनावच्छिन्ने संबध्ये आत्मनि भोगो जायते। तच्छरीराद्यायतनमित्यर्थः। आत्मन्यतिव्याप्तिवारणा-
य यदवच्छिन्नं तच्छरीराद्यवच्छिन्ने न्यत्र भोगाभावात्। असंभवमात्राक्यात्मनीति। इन्द्रियलक्षयति साक्षा-
त्काराति। साक्षात्कारोतीति साक्षात्कारित्यत आनतस्य करणसाधकमित्यर्थः। कारणमिन्द्रियमित्युक्ते हि द्वि-
याकरणे कुटारादावतिव्याप्तिरतो ज्ञानेति। एव च धूमादिलिङ्गे न त उक्तं साक्षात्कारीति। साक्षात्कारिणः
करणमित्युक्ते न कश्चिद्दोषः तथापि साक्षात्त्वधर्मो विषयनिष्ठो ज्ञाननिष्ठ इति मतं निरस्तं ज्ञानसामानाधि-
करण्यनिर्हरति मतव्यं। निरासस्तु साक्षात्त्वस्य विषयनिष्ठत्वे घटसाक्षात्कारोमीति ज्ञानगतत्वे नानुभवो-
न स्यात्। व्यवसायेव तदाकारप्रसंगाच्चेति। यद्वा। साक्षात्कारपदव्युत्पत्त्या चक्षुरादावव्याप्तिवारणाय जी-
नपदं भोगकारकविषय इत्युक्ते आत्मन्यत उक्तं आत्मन इति। आत्मनः संबधी भोगस्तस्य कारणमित्यु-
र्थः। तथा चास्मातिरिक्तं कारणं प्रतीयते। तथा राज्ञो धनस्वामी भद्रं सेवतेत्युक्ते राजातिरिक्तं प्रतीयते

ष्टीसमासएवेति। तथाच निषादानां स्वामीकश्चित्प्राप्तविद्यो ब्राह्मणदियोजनीयः। सच कर्मण्यधिकारी
अर्थित्वा समर्थित्वा द्वित्वा तया युदस्त्वत्वाच्च। कर्मधारये तु अनधीनवेदः शृङ्गेधिकारी वाच्यः। तच्चाद्यु
क्तं। अपशृङ्गाधिकरणविरोधात्तद्विप्रप्राप्तेऽप्युच्यते। षष्ठीसमासाश्च यत्नेष्वर्थे लक्षणापत्तेः। ल
क्षणाहितं न्यादृतिः। नवलुप्ता षष्ठी बोधयिष्यति। लोपस्याभावरूपतयाः बोधकत्वात्। कर्मधार
ये तु न लक्षणाद्वितीयायाः श्रूयमाणत्वात्। सासानाधिकरण्यं श्रूतेर्बलात्। यस्मात्प्रथमपदस्यो
परितन्नापि न विभक्तिः। न श्रूयत इति चेत्। अभेदे हि विशेषणविशेष्ययोरेकैकविभक्तिः श्रूयमाणा
उभयत्र संबध्यते। अतो नाश्रुतविभक्तिकल्पनापातः। कर्मधारये तु न तस्य श्रुता षष्ठी कल्पनीयाः। तो
गौरवं। न चाध्यायनासंभवात्तदधिकारी निषादस्य एतन्निविचिबलादेव। तदिष्टो यावदपेक्षितपद
नानुज्ञानात्। यथावर्षासुरथकारोमीनादधीनेत्यत्र न कायं शृङ्गाधिकारविरोधः। तस्य स्वपति

ओ ३

स. टी. मि.

निषादमतिरिक्तत्वेनापि पर्यवसानात् सामान्या हि शेषस्य बलीयस्त्वात् तस्यात्कर्मधारयवृत्तात् स्वप
तिर्निषाद एवेतयेषामयत्ने तेति सिद्धं। याज्ञनस्य वृत्तित्वेन प्राज्ञत्वात्। याज्ञयेति निविभक्तिविपरिमा
णात् तैत्तिरीयसित्युक्ते भौमादावतिव्याप्तिरत उक्तं जले धनमिति एवैवैदयेति व्याप्तिरत उक्तं मा
त्रेति। शेषपूर्ववत्। पूर्वोक्तयोरभयोरतिव्याप्तिवारणाय पार्थिवजले धनमिति। सुगमन्यव। तेज
आकरजमित्युक्तेऽयत्रातिव्याप्तिरतो निरिधत्तमिति। आकरजस्य स्वरूपमाह। तच्चेति। आदिप
दान्तरजनेनाम्बुकास्य त्रपुसीमादयो ग्राह्याः। उपाधिकु कालभेदस्य लक्षणमाह सकलेति। यो
गपद्यमित्युक्ते घटपटयो योगपद्यमुत्पत्तिः स्यादत उक्ते कारणेति। द्विशृणाकारणानामेलनेति
व्याप्तिरत उक्तं सकलेति। ननु योगपद्यकथमुत्पत्तिः न हतरं भावित्वा दुत्पत्तेति चेत्। उत्पत्त्यनंतरस्यात्म
लाभः। नत्वम्बुलाभ एवोत्पत्तिरतो युक्तमुक्तं योगपद्यमुत्पत्तिरिति योगपद्यलक्षयति। अनेकेषा ४०

प्रागभावः

मिति संबन्धो योगपद्यमित्युक्तेष्वप्येवं संबन्धेति व्याप्तिवारणाय क्षणेति। एवं वा एकस्यानेकक्षणसंबन्धेः
तत्र कर्तृकैति। एवमप्येकस्यैकलक्षणसंबन्धेः तौ च नेकेषामिति प्रसंगान्नक्षणे लक्षयति। विभागेति
विभागेनानुत्पाद्योयविभागः कर्मज्ञः तस्य यः प्रागभावः तेन संबद्धं यत्कर्म निवृत्तिर्नोयः कालः स
क्षणद्वयार्थः। कालक्षणद्वयुक्ते सकलस्य कालस्य क्षणत्वापत्तिः ततो वृत्तिर्नैति। एवं क्षोपेहोरात्राद
वतः कर्मैति। एवमपि द्विविधेषु कर्मयुक्तेष्वतः संबद्धेति तथापि घटसंबद्धे कर्मावृत्तिर्नैति पुष्टिरेषु क्ष
णेषु अतिव्याप्तिवारणाय प्रागभावेति एवमपि घटप्रागभावसंबद्धे कर्मावृत्तिर्नैति व्याप्तिरतो विभा
गेति तथापि विभागजविभागवृत्तिर्नैति क्षणचतुष्टये विभागानुत्पाद्येति। विभागानुत्पाद्यविभागप्रा
गभावेव संबद्धक्षणद्वयुक्ते प्रागभावस्य बहुकालव्याप्तिरानूतत्रातिव्याप्तिरतः कर्मैति। एतदुक्तं भव
ति। विभागः प्रागभावः कर्मपूर्वमेवैव वर्तते। कर्मतु विभागोऽस्य न तर्ह्यपि ततः क्रियात्यन्तिसमये

स. टी. मि.

विभागप्रागभावकर्मणोः संबंधः सदाधारः कालः क्षण इति। अथवा कालोपाध्यापकः कालोपा
धिः क्षण इति। क्षणमात्रावस्थापि क्षणिकमित्यपि प्रसंगादुक्तं। स्थितिलक्षयति। स्थितिरिति। किं वर्तमा
नत्व इत्यत आह। नेद्येति। प्राक् संबोधो यो यस्य घटादिकार्यस्याभावस्तेन रहितं यत्स्वरूपं तद्वत्त्वं वर्त
मानत्वमित्यर्थः। स्वरूपवत्त्वं विनाशोऽस्तीति ततोऽभावरहितेति। यस्य कस्याप्यभावरहितत्वं स्वरूप
वत्त्वं विनाशोऽप्यस्तीति ततो वक्तिसेति। विनाशस्याभावात् तस्य भावानदोषः। एवं चोक्तं जावतिव्याप्ति
रतोऽप्रवृत्तं च इति। उत्पत्तिस्तु सकलकारणयोगपदरूपासावर्तमानघटादेः प्रागभावसहितैव
ति। नशब्दसंबंधः स्वाभावरहित इति न दोषः। वर्तमानस्थितेर्लक्षणमाह। स्वकार्येति। प्रागभावस
ंबंधात् विनाशोऽप्यस्तीति कार्यपदा एवमपि विनाशोऽत्यन्तावतिव्याप्तिरतज्ज्ञं स्वकार्येति। स्वस्य क
पटादेर्यत्कार्यरूपादित प्रागभाववत्त्वमित्यर्थः। उत्पत्तिविनाशयोस्तु स्वनिष्ठकार्याभावात्।

स. टी. मि.

मवायीति। संयोगज संयोगेति व्याप्तिस्तदर्थं कुर्मैति। कर्मा समवायीत्युक्ते विभागेति व्याप्तिरतो बन्धिसंयो
गेति। संयोगा समवायिकारणसंयोगज इत्युक्ते पक्षदा वति व्याप्तिस्तस्यापि तनुसंयोगा समवायिकारण
तन्मत्वात् अतः संयोग इति संयोग इत्युक्ते कर्मजं निव्याप्तिस्ततो बन्धिसंयोगा समवायीति। एव विभा
गलक्षणेपि व्यावर्त्य इष्टव्यं। तत्र फलपतनादा वति व्याप्तिवारणाय विभागेति। आदिस्य परित्व
नंतरणि परित्वदः ते नोत्पाद्य इति विग्रहः। दिष्टतेति व्याप्तिवारणाय आदिस्येति। आदिस्य परित्व
नोत्पाद्ये देशादिसंयोगेति व्याप्तिवारणाय परत्वा परत्वमिति। आदिस्य संयोगानुत्पाद्यत्वरूपाद्य
पिसंभवति ततो बन्धिसंयोगा परत्वा परत्वमिति। कालकृतेति व्याप्तिवारणाय आदिस्येति। बुध्यवांतरमेतल
क्षयति। भावनेत्यादिना। भावना संस्कारः सोऽसाधारणकारणस्य तत्रा। तत्र तत्र ज्ञानमेवेति वि
ग्रहः। ज्ञानस्युतिः इत्युक्ते अनुभवोति व्याप्तिरतोऽसाधारणकारणेति। एवमपि अनुभवाव्यावृत्तिः। ४२

ज्ञान २

अनुभवस्यापि प्रमाः प्रमारूपस्यानुलक्षणासाधारणकारणत्वादतो भावनेति। भावना व्यवहा
रेति व्याप्तिवारणाय ज्ञानेति। भावनाकारणस्युतिरित्युक्ते प्रसमिज्ञानप्रत्यक्षेति व्याप्तिस्ततोऽ
साधारणेति। प्रत्यभिज्ञानुद्दिश्य संनिर्गर्वासाधारणकारणिकेति न दोषः। स्मृतिरूपादनु
दस्मृतिरूपा। अनुभवलक्षणेपि घटादौ स्मृतौ वा विव्याप्तिस्ततो ज्ञाना स्मृतिरूपपदे। प्रमाणत्वं
क्षणेपि घटादौ संश्रयादा वति व्याप्तिस्ततोऽनुभवोपदे। एवमप्रमाणलक्षणमपि। अवधार
णनिश्चयज्ञानंतदन्यदवधारणतत्त्वज्ञानमिति विग्रहः। प्रमायामति व्याप्तिवारणायान
वधारणेति। घटादा वति व्याप्तिवारणाय ज्ञानेति। ज्ञानविपर्यय इत्युक्ते प्रमायामति
व्याप्तिः अतो अतस्वेति। एव वसं शयेति व्याप्तिरतोऽवधारणेति। अवधारणमित्युक्ते प्रमा

तव ५

सन्तीति प्रमाया मतिव्याप्तिः ततोऽतवेति। अतस्त्वं धारणा मित्येव लक्षणीज्ञानपदं स्पष्टार्थं। अज्ञायमानं क
 रणमिदं ज्ञेयं तन्मत्वा नुभव इति विग्रहः। तस्मीनमवप्रत्यक्षमित्युक्तेऽनुमितावतिव्याप्तिरतोऽज्ञायमाने
 त्यादि। अज्ञायमाने त्याद्युक्तेऽद्वैतसंयोगादावतिव्याप्तिरतस्त्वाऽनुभव इति। शेषगतार्थो प्रत्य
 क्षप्रमाया मतिव्याप्तिरतोऽज्ञायमाने ज्ञानीयमानकरणशून्यलिंगादितत्त्वस्यार्थः। ज्ञायमा
 नकरणधूमादिजन्यमशकनिवृत्तावतिव्याप्तिस्ततस्त्वीनुभव इति। शेषसुगमप्रमाणल
 क्षयति। प्रमायाऽपयोगोऽसंबन्धेन व्यवहितं न रहितं यत्तत्त्वप्रमाणं सत्यर्थः। एवमेव श्वरे नि
 त्यप्रमा सर्वस्वावशवतिद्वैतिप्रमाया गवावचिन इत्येवोपि प्रमाणं दृष्ट्या लिंगे अपि प्रमाणे
 तयोर्व्यापारवतोऽज्ञावेषमोत्यद्यत एवेति प्रमाया गवावचिनत्वात्। प्रमा अव्यभिचारि प्र ४३

नतत्तागभावकत्वं इति विनाश लक्षणं स्पष्टं नित्यज्ञानादिवत्तात्परमात्मनो लक्षणं स्पष्टमिति मत्वा
 जीवस्य लक्षणमाह। शरीरेति। ईश्वरेति व्याप्तिवारणाय शरीरसंबन्धेति नो शरीरसंबन्ध इत्युक्ते
 गगनादोत्ततोऽज्ञानवत्त्वमिति प्रत्याप्तेति। प्रत्येकमात्मनिसमवेतो यो धर्मा धर्मो ताभ्यामुपगृही
 तत्वस्वीकृतत्वप्रत्यामनिष्ठत्वमेवेत्यर्थः। उपगृहीतत्वप्रत्यामनिष्ठत्व इत्युक्तेऽद्वैतोपगृहीतवत्त्वा
 दावतिव्याप्तिरतोऽतो धर्मेति। एवं नारकशरीरे। धर्मेति। धर्मोपगृहीत इत्युक्तेऽदेवादिशरीरे तस्य
 केवलधर्मेणैव तत्त्वत्वादतो धर्मेति। धर्मा धर्मयोरेवाभावात्। धर्मा धर्मोपगृहीतत्वात्। असेमवी
 त्यत आह। प्रत्यामसमवेतेति। एकः सुखी अपरं दुःखी सुखदुःखयोः प्रत्यामनियतत्वात् तत्कारण
 त्वेन धर्मा धर्मो वप्यात्मन्युपगतत्वावित्यर्थः। सिताद्यणुपर्यंतानां तत्त्वानां यो गित्वमेव लक्षणं। ज्ञाति
 श्वकपिलादृत्तिसकलसितवृत्तिजातिः सितत्वात्। इत्यादिज्ञानयोपपत्त्यात्। स योगभेदलक्षयति। कर्मास

स.टी.मि.

य१ सै१

विकरणेति। व्याप्यमधिकरणं स्यात्तथा साध्यस्य साधननिष्ठः संबन्ध इत्यर्थः। एवं च सोपाधिके मैत्री
तनयत्वादि संबन्धेति व्याप्तिरुत्तयाध्यभावविशिष्ट इति। व्याप्यव्यापकशब्दाभ्यां साधनत्वसाध्यत्वा
विमर्तो धर्मो विवक्षितौ। पक्षधर्मतामाह। पक्षधर्मतेति। पक्षः संबन्धः पक्षधर्मतस्यैवैवैति ते१ दो१
व्याप्तिरुत्तयाध्यस्येति। व्याप्यव्यापकयोर्लक्षणमाह। व्यापकमिति। सुगममिति मनेन। उपाधिल
क्षयति उपाधिश्चेति। अस्योदाहरणं। मैत्र्याः सप्तमः पुत्रश्चामो भवितुमर्हति मैत्रीतनयत्वात्परिह
र्यमानमैत्रीतनयवदित्यनुमानेनाकाद्यन्तपरिणतिभेद उपाधिः। उपसमीपे स्थित्वा साधने स्व
धर्मव्याप्तिलक्षणमाह धातौ लुपाधिरुच्यते। यथा जलकुसुमस्वसंनिहिते स्पष्टिके लौहित्यमाह वा
ते लुपाधिः। अत्र उपाधेर्लक्षणं योज्यते। साधनस्य मैत्रीपुत्रत्वस्याव्यापकत्वे सति साध्यतरस्यासत्त्वेन
समाव्याप्तिर्यस्य स तथा। तथा च यत्र यत्र नरे श्यामत्वतत्र तत्र श्याकाद्यन्तपरिणामः। यथा मैत्रीतनयस्या ॥४४॥

राम॥

त्य

मेयतया यत्र यत्र श्याकाद्यन्तपरिणामः तत्र तत्र नरे श्यामत्वमिति साध्यस्य व्याप्तिः यथा यत्र
यत्र मैत्रीपुत्रत्वं तत्र तत्र श्याकाद्यन्तपरिणाम इति व्याप्तिः। पक्षीकृते मैत्रीपुत्रे श्याकाद्यन्तपरिणामे अनिश्च
यात्। ततोऽयमुपाधिः। व्याप्तिरुत्तयाध्यस्येति। व्याप्यव्यापकव्यापारिभ्युक्ते अनित्यः शब्दः कार्यत्वात्। घटवरुत्पत्तिसद
नुमाने सावयवत्वमुपाधिः स्यात्। भवति वा ये साधना व्यापकस्यान्तयत्वात् कार्यतत्वे सावयवमिति व्या
प्तिः कर्मादौ व्यभिचारान् अन्तर्गते साध्यव्यापके इति। एवं तत्र नातिव्याप्तिः सावयवत्वस्य साधना व्यापकत्वे
पिसाध्यव्यापकत्वाभावात्। येषां नित्यतत्त्वावयवमिति साध्यव्याप्तिः। वादो व्यभिचारान्। अतः सावय
वत्वकार्ये नोपाधिः साध्यव्यापक उपाधिरित्युक्ते पूर्वस्मिन् अनुमानेन प्रमेयत्वमुपाधिः स्यात्। यदनित्यत
प्रमेयमिति साध्यव्याप्तेः सत्त्वात्। अन्तर्गते साधना व्यापकत्वे सतीति एवं च नातिव्याप्तिः यत्कार्यतत्त्वे प्रमे
यत्वमवतीति साधना व्यापकत्वाभावात्। प्रत्युत यत्कार्यतत्त्वे प्रमेयमिति साधनव्याप्तेरिति सद्भावात्।

स. टी. कि.

कि. अतः प्रमेयत्वं नोपाधिः साधनाव्यापकत्वे सति साधव्यापकः उपाधिरित्युक्ते पूर्वानुमाने शब्देतरत्वं उपाधि
स्यान्नस्य कार्यतन्त्रवृत्तरदिति व्याप्तेः पक्षे एव व्यभिचारेण साधनाव्यापकत्वं न स्यादिति चेत्तत्र ह्येतरदि
तिव्याप्तेः पक्षे एव व्यभिचारेण साधनाव्यापकत्वात् । यदन्तित्वं छद्देतरदिति साधव्यापकत्वाच्च न तत्र
समेति चेत् साधव्यपुरःसर उपाधिपुरःसरव्याप्तिः यथा शाक्येन परिणतो शब्देतरत्वेन च येषां साधव्य
पुरःसरव्याप्तिरस्ति तथापि यच्छब्देतरत्वं न स्यादिति उपाधिपुरःसरव्याप्तिः नास्ति व्याप्तिश्चाप्यभि
चारः । अतः समाप्तेरभावान्नायमुपाधिः । साधव्यसमव्याप्तिरित्युक्तेऽनित्याष्टधिवीसावयवादित्य
ब्रह्मन कत्वमुपाधिः स्यात् । साधव्यसमव्याप्तत्वात् । नेतुं च साधनाव्यापकत्वे सतीति ब्रह्मन कत्वं वसावय
वव्यापकमिति न साधनाव्यापकमतो नोपाधिः । नुने उपाधिः कथं हेत्वाभासः व्याप्तिः पक्षधर्मयोरन्य
तरस्याविद्यतनात्पथाविरुद्धानेकांतिकाभ्यां व्याप्तिर्वर्तते तथा शाक्येन परिणामसंज्ञावसावयवमात्रेण

84

५२

माणमित्यर्थः। यद्यपि प्रमायोगव्यवच्छिन्नत्वं सुखादावप्यास्तितथापि साधनाप्रयोरन्यतरत्वे सती
ति विवक्षितमिति न दोषः। नत्रायोगव्यवच्छिन्नत्वमित्युक्तेऽपि दायोगव्यवच्छिन्ने परश्चादावति व्या
प्तिरनप्रमेति। प्रमाप्रमाणमित्युक्तेऽप्युक्तेति व्याप्तिस्ततोऽयोगव्यवच्छिन्नेति। प्रत्यक्षलक्षणसुगम
तद्वेदानाह। तच्चेति। अनुमानं लक्षयति। अनुमीतीति। प्रत्यक्षेऽतिव्याप्तिस्ततोऽनुमीति। अनु
मानस्वरूपमाह। तच्चेति। व्याप्तिपक्षधर्मताभ्यां विशिष्टं यत्तु लिङ्गं तत्तज्ज्ञानमित्यर्थः। अनित्यः
शब्दः श्वाक्षुषत्वादित्यादि स्वरूपासिद्ध्यतिव्याप्तिवारणाय पक्षधर्मताविभिद्यति। अनित्यः
शब्दः प्रमेयत्वादित्यनेकान्तिकेति व्याप्तिरस्ततोऽव्याप्तीति। व्याप्तिविशिष्टलिङ्गज्ञानमित्युक्तेऽ
नित्यशब्दः सामान्यवत्त्वे सति वाक्षुषत्वादिति विशेषासिद्धेति व्याप्तिः। ततः पक्षधर्मताति। व्याप्तिर
लक्षयति। व्याप्तिश्चेति। सबधो व्याप्तिरित्युक्तेऽप्यस्मिन् सम्यक् संबधेति व्याप्तिः। ततोऽप्यपकथ्यव्याप्या

सप्तविंशत्येवमदिग्धोपाधिः। एवं निषिद्धत्वात् अर्धेन तत्त्वादि यो ज्ञेयाः। इत्येतन्मतिविस्तरेण केवलान्वयिहेतुलक्षयति। पक्षव्यापक
 इति। पक्षव्यापकः केवलान्वयः। पुनरेकेकेवलव्यतिरेकिण्यतिव्याप्तिः। तदर्थं सपक्षस्पर्शानुमानेऽन्वयव्यतिरेकि
 णि अतो विपक्षशून्य इति विपक्षशून्यपक्षपुनरेकैकसर्वक्षणिकसत्त्वादित्यनन्वयसिद्धेति व्याप्तिरतः सपक्षस्पर्शानुमाने विप
 क्षशून्यः सपक्षस्पर्शानुमाने शब्दमिधेयः वाक्षुषत्वात्। घटवदित्यत्रातिव्याप्तिरतो वक्तिपक्षव्यापक इति वाक्षुषत्वं
 सपक्षनिष्ठत्वाभावनदोषः। व्यापकपदेनैव अमिधेयः शब्दे वर्णमकत्वादिति भागः। सिद्धोपि गृह्यते। एतन्नि
 तयोक्तौ वक्तिरनुसृतः पदार्थत्वादिति वाधितेति व्याप्तिरतोऽवाधितविषय इति। एवममिधेयः शब्दः प्रमेयत्वात् अ
 नमिधेयः शब्दः श्रावणत्वात् व्यतिरेकेण घटवदिति सति पक्षेऽतिव्याप्तिरतोऽसति पक्षे इति। केवलव्यतिरेकि
 णे लक्षयति। पक्षव्यापकः सपक्षशून्य इति। एतदुक्तं देवः सर्वज्ञवर्तकः वाक्षुषत्वात्पुनः सर्वज्ञकर्तृकानभवत्तिस
 वाक्षुषो न भवति यथा मसिद्धे प्रसंगः। अतः पक्षव्यापक इति। पक्षव्यापक इत्येवोक्तौ केवलान्वयिनिप्रसंगः
 तः पक्षशून्य इति एतद्वयोक्तौ सर्वमनित्यसत्त्वादित्यत्रातिप्रसंगः। विपक्षाद्यावत्त इति अयमुविपक्षाभावाच्च वि ४८

विपक्षव्यावृत्तः विपक्षाभावश्च सर्वस्य पक्षः। कृतत्वात्। एतन्नयोक्तौ सर्वकार्यप्रमाणजन्यकार्यत्वात्। प्रत्यक्षवदिति वाधि
 ते अनुमाने प्रसंगः। अतो वाधितविषय इति। एवमपि वैसेकार्यकसर्वज्ञकर्तृजन्यः। कादाचित्कत्वात् व्यतिरेकेण गगनव
 सर्वकार्यसर्वज्ञजन्यनभवति प्रमेयत्वात्। काशवदितिसत्यतिपक्षेऽतिव्याप्तिरतोऽसति पक्षे इति। अन्वयव्यतिरेकि
 णे लक्षयति। पक्षेति। पक्षव्यापक इत्येकेकेवलव्यतिरेकिण्यतिप्रसंगः। अतः सपक्षस्पर्शानुमाने। एतद्वयोक्तौ केवलान्वयि
 नि अतो विपक्षाद्यावत्त इति केवलान्वयिनि विपक्षाभावात्। नतद्यावत्तिः पक्षाद्यावत्त इत्युक्ते पुनः केवलव्यतिरेकि
 णि अतः सपक्षस्पर्शानुमाने। एतद्वयोक्तौ अनित्यः शब्दः वाक्षुषत्वे सति सामान्यवत्त्वादिति अत्रासिद्धमेवेति व्याप्तिर
 तो वक्तिपक्षव्यापक इति एतन्नयोक्तौ परमाणवोऽनित्यामूर्तत्वात् घटवदिति अन्वयव्यतिरेकिण्यतिप्रसंगः। अतः
 पक्षाधेति व्याप्तिरतोऽवाधितेति एवमपि शब्दः अनित्यः कार्यत्वोच्चित्यः शब्दः श्रावणत्वादिति सति पक्षेऽतिव्याप्तिरतोऽ
 सति पक्षेति। पक्षव्यापकत्वादिसान्नायपक्षादिलक्षणाभावात्। सदिग्धेति सदिग्धसाध्यस्य तस्य भावस्तत्वेन
 इत्यर्थं भूतलक्षणेनृतीयाः। सदिग्धसाध्यवत्त्वेनोपातः। पक्ष इत्यर्थः। उपातत्वं पक्षत्वमिष्युक्ते घटादौ वति व्या

सः टी. मि. प्रितो विशिष्टाध्यायवत्वेनेति। एवं सपक्षोतिव्याप्तिस्तस्यापि साध्यवत्वेनोपात्तत्वात् इत्थं भावतु ययामनुवर्तय्य
 कृतत्वात्। अतः सदिग्धेति सदिग्धत्वेनोपात्तत्वं स्थाप्योदावतिव्याप्तिस्तथा च व्यवत्वेनेति। अविच्छेदसपक्षत्वमित्युक्ते
 विपक्षेयस्य कस्यापि अधिकरणेति व्याप्तिः अतः साध्येति। एवं सपक्षोती निश्चितेति निश्चितं यसाध्यं बहिः सत्या
 दितस्याधिकरणआधारः सपक्ष इत्यर्थः। निश्चितं च तसाध्यायनधिकरणं चेति विग्रहः। अनधिकरणमित्युक्ते
 समवायविपक्षस्यापि यत्किंचिदधिकरणत्वात् अतः साध्येति। एतेनैवैव हिमानसो पर्वतः धूमवत्त्वादिति प्र
 योगे महाद्रुदेकदा विद्वद्भिमतमस्ति न वेति सदेहः तदा तस्य विपक्षत्वात् स्तीत्यतिव्याप्तिस्तदर्थे निश्चिते
 तिपक्षादीनां त्रयाणामपि तत्वेन निश्चितानामनुमितिजनकत्वात् साध्याभाववत्वेन निश्चित एव विपक्ष
 इत्यर्थः। अर्थरूपमनुमानस्वार्थः। शब्दरूपमनुमानं परार्थमित्यर्थः। पञ्चावयवोपेतत्वं च शब्दरूपत्वं। ननु शब्दो नानुमानं वि
 गानुमाधनमंतरेण प्रमातृनक्तान्। प्रत्यक्षवदित्याशङ्काह। शब्दस्यानुमानत्वं कुतः अनुमानं वि
 पक्षत्वेन अविनाभावोपजीवकत्वेन वेत्यतः अनुमानस्य विषयः परोक्षः स एव विषयो यस्य भूयते तस्य भावः ४३

वमैत्रीतनयत्वशामत्वयोर्वा। मि विद्यते तानभवति न ह्यन्यस्य साध्यव्यापकत्वे सति साधना व्यापकत्वेनानुपस्थाना
 ध्यायव्याप्तित्वविघटनं अतिप्रसंगानाप्यसिद्धकालास्योपदिष्टवत्पक्षधर्मताविद्यते उपाधिसंचेपि मैत्रीपुद्गेतोः पक्ष
 निवृत्तत्वादतो नायदोषः इति चेत् मैत्रीव्यापिचारो नाप्यकत्वेनोपाधेर्दोषत्वात्। तथा हि साध्यस्य व्यापकत्वं
 एव साध्याभाववतिपक्षे विपक्षरूपे वर्तमानो हेतुर्व्यापिचारी भवति तदुक्तं। व्यापिचारो न यं कुरुषु पाधिर्योतिदो
 षतामिति व्यापिचारो न यनत्वेनोपाधेर्दोषः साध्यव्यापिचारी साध्यव्यापकोपाधिर्यमिचारित्वात्। योयव्याप
 कव्यापिचारी सतदाप्यव्यापिचारी। यथा एथिवीत्वव्यापक इत्यव्यापिचारी गुणत्वादिः एथिवीत्वव्यापिचारी
 निसामान्यतः विशेषतस्तु मैत्रीपुत्रत्वस्यासत्त्वव्यापिचारी शाक्यत्वं परिणामित्वेन व्यापिचारित्वात्।
 प्रमेयत्ववदिति विपक्षबाधकसकं। शाक्यत्वं परिणामनरस्याभावो वेद्यकशाखादेव कार्यकारणभावावगमा
 तः। कारणभावकार्यतासमवायः। पक्षोक्तं मैत्रीपुत्रे शाक्यत्वं परिणामनरनिश्चयोपि साधना व्यापकत्वसदेहादिव

अटी.मि

गुणानामुक्तमव्यापकत्वादित्ययनिश्रव्यापकत्वमित्यादिना। सामान्योदेशोऽस्य तस्य भावः सादेश्यं। एकनिष्ठ
त्वमित्यावन्। सादेश्यरूपरसादौ वर्तमान्यभावेति परत्वाभावसादेश्यत्वे स्पष्टं तत्रैवेत्यत उक्तं त्वेति। एक
स्मिन्नचतरावगुलीययोगतदभावो वर्तते इति सयोगोऽव्यापकः। एवविभागसूत्रादियद्देष्टुं दृष्ट्या व्यापक
लक्षणसुगमविहितादित्रयसुगममेव जात्युपाध्यालक्षणमाह निर्वाचकमिति बाधकतु। व्यक्तेरभेदस्तु
न्यत्वसकरोत्थानवस्थितिः। रूपहानिरसंबन्धो जातिवाचकसंयह। इतिलीलवतीकारोक्त्यक्त्यभेदश्चाका
शत्वादौ। तुल्यत्वं हेतुसंकरत्वादौ। सकरोभूतत्वमूर्तत्वादौ। तथाहि। भूतत्वं मूर्तत्वं विहायाकाशदो वर्तते
मूर्तत्वं भूतत्वं परिहाय वर्तते मनसी। ननु भयं प्रथिव्यादिवत्तुष्टये वर्तते इति परस्परस्य ताभावसमानाधि
करणयोर्धर्मयोः सामान्यलक्षणं सादृश्यभूतत्वमूर्तत्वयोर्भवति। तदुक्तं। अन्योन्यपरिहारेण भिन्नव्यक्ति
निर्विशिनोः। सामान्योः समावेशो जातिसंकरः। अतएव तदुभयं उपाधिरूपसामान्यं। अतवस्थितिर्जा

पुपुरुषसंदेहेति व्यापकं श्रुतौ नालिङ्गितेत्यादि। सुखभेदौ लक्षयति प्रयत्नोत्पाद्येति। प्रयत्नोत्पाद्यं साधनं स
 क्वचनानादितदधीनं तज्जन्यमित्यर्थः। सुखसासारिकमित्युक्ते परमिमनेनित्यसुखेति व्याप्तिरत साधनेति
 एवंमुक्ते स्वर्गेऽनप्रयत्नेति। इच्छामाचनसाधनमिति विग्रहः। साधने साधोती इच्छाधीनसाधनसाध्य
 त्वं सासारिकेऽप्यस्तीति तद्वारणायमात्रेति। इत्यत्र भेदं लक्षयति। सासिद्धिकत्यादिति। सुगमं सुगम
 लक्षणादयं इवत्वमित्युभयत्रापि संबंधनीयश्चेतो गगनालोकयोर्न प्रसंगः। वेगभावनालक्षणे सुग
 मं स्थित्यापादको गुणोऽत्येकः। स्थित्यापादकः संस्कार इत्येकः। इति विभक्त्यस्थिते स्थापकस्य लक्षणं इष्टं
 इत्येति व्याप्तिवारणाय गुण इति संस्कार इति वा विशेषणं। अनुत्वापादकः संस्कारस्थिते स्थापक इति क
 वित्याहः। सुखेष्टनजनकः व्यापक इत्युपेक्षणं यः। यस्मात्स्थित्यापादको गुणः संस्कारः। स्थिते स्थापक
 स्तेष्वेव विलक्षणविभागेन इष्टं। इच्छावांतरभेदानां शून्यमित्युक्त्या लक्षणानि स्वरूपं निरुत्तरेव इष्टं व्यापि।

परीमि

रणासंबंधेति उपनयेति यागि वारणा यप्रयुक्तेत्यादिप्रयुक्तत्वं समभिधा दृक्तत्वं हेत्वाभासं लक्षयति ॥ अगवेक
ल्यमिति अगानि पक्षधर्मत्वादीनि तैर्वैकल्यं तद्विहितत्वमित्यर्थः ॥ अनिश्चितत्वं स्था दावप्यस्तीति तद्वारणा यपक्षध
र्मत्वेनेति ॥ क्वचित्किं गत्वेनेति पाठः ॥ तत्रापि पक्षधर्मत्वेनेत्यर्थः ॥ पक्षविपक्षस्य शित्वमनेकातिकेयसीति तदर्थं मा
त्राति ॥ अनेकातिकान्धवसित प्रकरणसमानां संदेहकार्य कर्तृत्वे न संदिग्धव्यपदेशं विहाय वितययुगपदेव ल
क्षयति ॥ साध्येति ॥ साध्यवसाध्याभावश्चातौ साध्यो यस्य सः साध्यतदभावसाध्यस्तस्य भावस्तत्वा विरुद्धे सद
नुमाने वा ति यागि वारणा यउभय साध्यत्वमुक्तं तत्र प्रमेयत्वस्यानेकातिकस्य साध्यतदभाववद्वृत्तित्वेन
उभयसाधनसंभवात् ॥ अन्यवसितस्य पक्षमात्रवृत्तित्वेनोभयसाधनसंभवात् ॥ प्रकरणसमस्य साध्यतदभा
वयोः समत्वेनोभयसाधनसंभवात् ॥ त्रयाणां उभयसाध्यत्वा अन्यतरनिश्चयाभावादेव संदिग्धत्वं ॥ अपरं
रस्वयमुहनीयं ॥ विरतमया नुनोच्यते ॥ क्वचिनु अनेकातिकान्धवसितयोः पृथक् लक्षणमुच्यते ॥ तदा संदिग्ध
त्ववत् शब्देनैव प्रतिपक्ष एव पाठ्यः ॥ पूर्वपाठ एव तु सार्वत्रिकद्विकान्तरसमन्यविनिर्वाहलक्षयति ॥ उपजीव्येति ॥ ४८

उपजीव्येन अधिकवलेन प्रमाणेन निश्चितः साध्यविपरीतः साध्याभावो यस्य तस्य भावस्तत्वं तत्कालात्ययापदिष्टत्वं
मित्यर्थः ॥ साध्यविपरीतस्मत्त्वं संदिग्धे पर्वते यसीतिसदनुमानेति यागि वारणा यनिश्चितेति छलनात्यादिना
निश्चितसाध्यविपर्यये सदनुमानेति यागि वारणा यप्रमाणेति ॥ सप्रतिपक्षेति यागि वारणा यउपजीव्ये
ति ॥ तर्कलक्षयति ॥ अनेष्टेति ॥ अनेष्टवद्वापकधूपाभावादिरूपं तस्य प्रसंजनं तद्वृत्त्यर्थः ॥ त्वं वोरस्त्वमपि
वोरस्त्वमिति मतानुज्ञायामिति यागि वारणा यव्यापकेति ॥ महाहदेव हिर्नास्ति धूमोपि नास्ति इत्यादिप्रसंज
नेति यागि वारणा यानिष्टेति ॥ प्रसंजनं लक्षयति ॥ तुल्यत्वेनेति ॥ तुल्यत्वं नाम समानदेशकाकाव ॥ न
अभावयोर्व्याप्तिमत्त्वमितियावद्व्यत्रयदाव हिर्नास्ति तत्र तदा धूमोपि नास्तीति प्रतीयते ॥ एवं चाभावयोर्म
द्योतुल्यत्वेन हेतुना यत्रयभाववचनप्रतिह्लाववचनं तस्य संजनमित्यर्थः ॥ अत्र भाववचने प्रसंजनमित्युक्ते
यादि सुखतर्हि दुःखमिति वचनेति यागि वारणा यातोभावयोरिति ॥ एवमुक्ते यद्यपि निर्णयार्हं जलं न स्यादि
ति शीकोर्थाति यागि वारणा यरोपस्तुल्यत्वेनेति याग्याभावारोपेयाएकाभावारोपः प्रसंजनमिति रहस्यमभा

टी. मि

वयोः प्रत्यभावतमित्येतद्वाहुल्याभिप्रायेण वस्तुतायादिपीनं जलं परमंतरधक्ष्य र्हितं तदविशिष्टं मामपि दहेत् इत्यादौ धा
वयोरपि प्रसंजनस्य दृष्टत्वात् इति। स्वस्व लक्षयति निश्चेति निश्चादौ धेण यदुष्टमंतकरणमनः तज्ज्ञानं स्वप्न इत्य
योजितारं घटादिज्ञानव्युदासाया नः करणजन्ममिति। ज्ञाप्य सुखादिज्ञानव्युदासाय युदुष्टमिति। ज्ञाप्य मा
नस्य व्युदासाय निश्चेति केयं निश्चानामेत्पतञ्चाह योगज्ज्ञेति योगाभ्यासेन जन्मनिर्वाण धर्मः स योगज्ज्ञेत्वा
ननु गृहीतस्या सहकृतं समनसो निरिन्द्रियप्रदेशे बाह्येन्द्रियसंबन्धरहिते स्वस्वलेव न निश्चेत्यर्थः। समाधाव
तिव्याप्तिवारणाय योगज्ज्ञधर्माननु गृहीतस्येति प्रहणं निर्विकल्पकमित्युक्ते भवेति व्याप्तिवारणाय व
स्तुस्वरूपपदं एव च स विकल्पकप्रमायामिति मात्रं निरुद्धि यादौ प्रसंगवारणाय प्रहणमिति निर्विकल्प
केति व्याप्तिवारणाय विशिष्टपदी वस्तुप्रहणं प्रत्यभिज्ञेति पुनर्गमिज्ञायामिति रतोऽतीतेत्यादि। उच्यते लक्ष
णवयसु गम्यं बुद्धनमूह नमिति व्युत्पत्त्येव उक्तलक्षणा स्पष्टमिति मत्वा अनवधारणाय लक्षयति अनालि
गितेति। अस्पष्टं उभे कोटीयस्यानवधारणं ज्ञानस्य सो न ध्यवसाय इत्यर्थः। अनवधारणं ज्ञानं स्था ४८

विषयः

जलतेन शब्देनेत्यर्थः। हेतोर्नतीयावातथा च शब्देनुमानं प्रमाणत्वे सति परे दित्वा तन्नुमानवदित्यर्थः। न
था शब्देनुमानं अविनाभावोपजीवकत्वात् अविनाभावोपजीवनीत्यविनाभावोपजीवकः कथमिति चे
त्तस्यैव अविनाभावोपजीवकत्वात् स्वर्गकाम इत्येव एतानि पदास्वस्मारितार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकानि। आकांक्षा
योग्यतामनिधिमतुषेदत्वात् आगमानयेत्यादिपद --- पदार्थसंसर्गवाक्यार्थः। स च अविनाभाववत्त्वेनैव रूपेण
शब्देभावगतः अतः शब्देनुमानमित्यर्थः। तथा च लिङ्गरूपेणोपपन्नस्यार्थगमकत्वात् पूर्वपक्षे हेतुरसिद्ध इति दृष्टं। प्र
तिज्ञादां नालक्षणमाहानत्रेति। वचनं प्रतिज्ञोत्पत्त्येव तद्वति वचनेति व्याप्तिः अतः पक्षेति। पक्षधर्मवचनं हेतुरित्युक्ते
पूर्वतोपपत्तिमानिति साध्यपक्षधर्मता वचनेति व्याप्तिरतोलिङ्गस्येति। शेषपूर्ववत्। प्रतिज्ञादावतिव्याप्तिवारणा
य प्रहणं नेति। एव च यथागोस्तथा गवय इत्यादौ प्रसंगः ततो नुमानावयवत्वे सतीति प्रकरणं। ज्ञानव्याप्तिगस्येति
वा अनुषं नतीया परामर्शस्मृती यं ज्ञानं बहिष्याप्यधूमवानयमित्यादि यावन्निस्पृहा लिङ्गसंबन्धेन तस्यादित्येव
रूपेण श्रुत्युक्ते निश्चितसाध्यवचनं निगमनमित्यर्थः। प्रतिज्ञायामतिव्याप्तिवारणाय निश्चितेति। दृष्टान्ते विध्या शिवा

तौ ज्ञात्यांगीकारे रूपहा निर्विशेषत्वादौ असंबंधः समवायादौ समवाये समवायानंगीकारात् एवंविधबाधकाभावे
यसामान्यं साजातिः बाधकैश्चोपाधिकं सामान्यमिति शेषः अधकारं लक्षयति आरोपितेति घटाद्यभावेति याति
वारणाय नीलरूप इति एवमेत्यसंभवस्तत्र आरोपितेति आरोपिते नीलरूपो धकार इत्युक्ते आरोपित नीलरू
पस्फटिकादौ अतिव्याप्तिस्तत्र अभाव इति ज्ञानसंबंधं लक्षयति ज्ञानेति ज्ञानलक्षणं ज्ञानसंबंधं न स्पष्टं लक्षणं
ज्ञानविषयत्वमित्यर्थः ज्ञानविषयत्वेन प्रसंगेन प्रमाविषयत्वं लक्षयति तत्त्वज्ञानेनेति अवच्छेदकत्वाच्च तत्क
कैत्वविशेषणत्वं विषयित्वमिति यावत् शुक्तिरजतसंसर्गध्रुमेति व्याप्तिवारणाय तत्त्वं ज्ञानेनेति यथा स
ख्याया एव गुणो य इत्यनेन संख्यागुणानं भाविगुणादौ कथं न द्वयवहार इत्यत्र आह गुणादिव्यति संख्य
या सह गुणानी प्रत्यासृतिः रैकार्थसमवायलक्षणतं निर्बंधनस्तकारण इत्यर्थः पुलितमाह अत एवेति च वहा
रस्येति शेषः अत एव उपचारिक एवेत्यर्थः कारणं लक्षयति कार्येति उत्पत्तेः सापेक्षत्वात् कार्यपदं कार्यो
त्पादकं समवायिकारणमित्युक्ते निमित्तादौ प्रसंगोतः स्वसमवेतेति अवश्यं निश्चितं सामर्थ्यं यस्य तत्तथा

टी.मि

एवविधंचतसमवायिकारणप्रत्यासर्गवेतिविग्रहः॥ अवर्धतेत्याद्युक्तेसमवायिकारणोऽतःसमवायिकारणत्व
प्रत्यासन्नमिति। एतावन्मात्रोक्तोपदंप्रतितनुरूपादेरसमवायिकारणत्वप्रसंगः। अतोऽवर्धनेतिसमवायिकारण
प्रत्यासन्नत्वेद्वाकार्यकारणैकार्थसमवायात्। तत्रकार्यैकार्थसमवायोयथानुसंयोगस्यपदेनैकार्थसमवा
यः। कारणैकार्थसमवायोयथानुसंयोगस्यपदरूपसमवायिकारणेनपदेचननुसमवायः। निमित्तकार
णस्यलक्षणस्पष्टं। मूर्तत्वलक्षयति। इयमेति। इयतापरिच्छेदः। अविभुत्वमितियावत्। तेनावच्छिन्नपरिमा
णंनद्योगीत्यर्थः। आकाशेतिचात्रिकारणयेयवेनोच्छिनेति। अमूर्तलक्षणंस्पष्टं। कारणप्रसंगासामर्थ्येन
क्षयति। कार्यैतिकार्यसंयोगः। असंबंधोरहितोऽवच्छिन्नावमिचारस्तद्वतीसामर्थ्येति। सर्वलक्षणमूल
भूतजदेशलक्षयतिसंज्ञेति। लक्षणेतिचात्रिसत्तसंज्ञाभावेति। एवमुद्देशलक्षणमभिधायकिविशेषार्थवैध
र्म्येनदर्शयन्गुणादीनामाशयमाह। रूपेत्यादिना। इथियुदकामनाचतुर्दशगुणवत्त्वे। तेनैकैकदशगुणाः॥ ५५॥

१. टी. पि

यसमवायिकारणनिमित्तकारणनाशश्च विरोधिगुणश्चेति द्वंद्वः घटादिगतरूपादीनां समवायि
नाशनाशः। संयोगविभागयोरसमवायिकारणयोर्नाशसंयोगजसंयोगविभागजविभावा
नाशः। अपेक्षाबुद्धिनिमित्तकारणनाशात्परत्वापरत्वनिमित्तकस्त्वनशस्तनशद्विषद्विष्टयन्ता
दीनानाशः। उत्तरशब्देन विरोधिना पूर्वशब्दस्य। उत्तरज्ञानेन पूर्वज्ञानस्य। दुःखादिना सुखादेर्ना
शद्विरोधिगुणनाशः। कर्मणानाशमाह। कर्मण इति। समवायिनाशाय विषयदवस्तुं इत्य
गतं कर्म समवायिना तद्वत् कर्मनाशः। उत्तरसंयोगाद्यथाशरदेरभिघातात् तद्वत् कर्मनाशः। अभा
वमुच्यते। नाशमाह। पागभावस्येति अन्योन्याभावः। केषां चिन्मते नित्यः। न हि पटेन छेपितं न्योन्यो
भावो नश्यति। तदा विनष्टवत् स्पष्टतादात्म्यापत्तेः। अन्योन्याभावस्य तादात्म्याभावरूपत्वात्। त
थापितानि योगिनिविनाशे सोऽपि नश्यतीत्यभ्युपेयम्। अन्योन्याभावस्य प्रतियोगिसत्त्वं निरूप्यता ५२

न। उत्पत्तिरुपपत्तिरुत्पत्तिरिति। उक्तस्यास्य तस्य ह्यं गुणस्य चित्समानजानीयं तुरूपादिपरादि
रूपस्य। समवायिकारणं। असमानजानीयं ह्यणुकपरिमाणं प्रति परमाणुद्वित्वं कारणं। सुखादिक
प्रत्याक्षमनः संयोगः। संयोगविभागवेगानां च कर्म समवायिकारणं। साधारणनिमित्तकारणमा
ह निमित्तेति। आदिशब्देन देशकालस्वेच्छयादि अभावस्योत्पत्तिमाह। अन्योन्याभावेति अभाव
स्य क्वापि समवायिकारणाभावानून समवायिकारणं। तदभावादेव तत्प्रत्यासन्नत्वं लक्षणा समवा
यिकारणमपि नेति। केवलनिमित्तादेवोत्पत्तिरित्यर्थः। अतस्तत्ताभावकागभावयोर्नोत्पत्तिः। यद्यप्य
न्योन्याभावस्य नोत्पत्तिः न हि घटस्य प्रतियोग्यनुत्पत्ताव न्योन्याभावो नास्ति। तथा सत्यनुत्पन्नो घ
टः पटो न भवतीति प्रत्ययोनस्यात्तथा च घटेऽप्यनेन पटो न भवतीति स्पष्टं ज्ञायत इति तदनुसारे
णोत्पत्तिरुक्ता। न च भावो नाम न कश्चित्पदार्थोऽस्ति येन तस्योत्पत्तिविनाशविचारः। कर्तव्यो भवेत्

३८१. मि

५३

तथा प्राभाकरः। भावांतरमेव पावापेक्षया प्रभाव इति व्यवहियतोपरं नूनं व्यवहारविषये पदार्थोत्तरम
स्ति मानाभावात्। नास्तीति प्रत्ययो वाद्यवहारान्यथानुपपत्तिर्वातवमानमिति चेत्। न प्रत्यक्षस्य वा
र्थापत्तेश्च भूतलादिभावालंवनतया न्यथा सिद्धत्वात्। नूनं नास्तीति प्रत्ययश्च पदार्थो भूतलालं व
नतायां घटवत्वापि भूतलैः भावधर्मीति व्यवहारोऽस्यान्तामिति चेत्। मैवै। केवलं भूतलस्य भाव
व्यवहारहेतुत्वात्। घटवद्भूतलादयः भूतलत्वे केवलत्वेन वक्ष्यन्त्याभावाद्यदादिस्वरूपमेव भूतल
समर्गभावश्च व्यवहारकणतिभूतलादिना भवति कषाते प्रागभावप्रक्षमाभावोच्यवहारः। अतो नारि नित्ता
भावे किं विप्रमातुं श्यामः। पश्चाद्भावांतरमभावो हि कया चित्तुयपेक्षया। भावांतरादभावो योनक
श्चिद्विनिरूपणादिति। अत्रोच्यते। अभावस्तावदतिरिक्तो भूतलः। अथ यान्तरातीति व्यवहारयोः
नालंवनत्वापत्तेः। तथा हि व्यवहारो व्यवहर्तृपदार्थज्ञानसाध्यः। न वद्यदादिस्वरूपभूतलं वाद्यवहति

५३

वायोनवगुणाः। ईश्वरमनसोरष्टौ गुणाः। गगनेषट्गुणाः। दिक्कालयोः पञ्चपञ्चगुणा इति। इदमे
वातद्वतासाधर्म्यं। कर्माश्रयमाह कर्मणि। मुर्तानामेतत्साधर्म्यं। इतरापेक्षया वैधर्म्यं इति। अ
थैषादतेभाववत्त्वं निश्चित्यत्वसाधर्म्यं। फलितं भवति। इत्यादीनां व्याणासाधर्म्यमाह। सामा
न्यमिति। इतरेषां निःसामान्यसाधर्म्यमुक्तं भवति। विशेषाणां साधर्म्यं वैधर्म्यं वाह। विशेषाद
तिसमवायाभावयो वैधर्म्यमाह। समवायेति। कार्यद्वयसाधर्म्यमाह। इत्येति। अकार्यद्वय
साधर्म्यमाह। अकार्यमिति। इत्यादीनां विनाशानिरूपयति। विनाशस्त्विनिसमवायिनाशाद्वय
नाशो यथा तनुनाशे सति पटनाशः। असमवायिकारणनाशाद्वयनाशो यथा परमाणुसंयोगनाश
श्चाणुकनाशः। गुणस्य विनाशानिरूपयति। गुणस्येति। द्वंद्वानैश्वर्यमालस्येति। एकमभि सववः। समवा

किंचिन्मावत्तन्मात्रं न विना न संभवति अतो भो योऽत्र न विषयो निरिक्तोऽस्मीति ध्येयत्वादेर्नाश्यासिद्धिः
किंच भूतत्वादेर्भावत्वेऽप्यपि योगिकत्वापत्तिः। अभावश्च घटाभावः पटाभाव इति प्रतियोगिसापेक्षत्वात्। अ-
पि वाच्यरूपश्चाप्यन्याभावत्वे दुर्गतस्मृतेन पक्षातिथिर्कृते एकानेकज्ञासाधनस्यान्तर्भूतरूपग्रहणेने-
व अन्योन्यभेदपक्षेऽत्र ज्ञावयं संप्रति भ्रमो न स्यान्मूर्खरूपग्रहणेनेव विशेषदर्शनश्च ज्ञानत्वात्। अवि-
वेकाभावाभासोऽवभासोऽसममते सर्वज्ञानानां यथार्थत्वादिति चेन्न। रजुरियं सर्पोऽज्ञायिमयेति सक-
ललोकानुभवबाधप्रसंगात् नौकिं परीक्षकसिद्धविभ्रमानगीकारे गुरोरपि तदुत्थापत्तेः। अपि च केव-
लं भूतत्वमभावस्यैव किमिदं केवल्यं नाम भूतत्वमात्रं चेन्न घटवत् पितृघटाभावप्रसंगात्। अथाभा-
वाधारभूतत्वं चेन्न अभावस्वीकारापत्तेः। घटवद्भूतत्वं भिन्नभूतत्वं केवलमित्यवोचाम इति तर्ह्यभावोऽपि
स्वीकृत एवाभावधारत्वज्ञानसंतरेण घटवद्भूतत्वं भिन्नभूतत्वज्ञानभावात् तस्माद्भवद्वाराद्य

१००
४

१५४

सटी-मिथानुपपत्त्याप्रत्यक्षेण। अस्मिन्नेतिरिक्तोभावोभ्युपगमनः। अतः स्रष्टोत्पत्त्यादिविचारः सफल एवानुभावत्वमा
बोधकः। तथापि तद्वाक्यं प्रमाणं किमिति चेत्। क्वचिन्प्रत्यक्षं यथा इह भूतले घटो नास्तीति। क्वचिन्अनु
मानेन यथा वह्निभावज्ञाने धूमावज्ञानी ननु भूताने घटाभावो न प्रत्यक्षेण इन्द्रियाभावयोः संबन्धानि
रूपेणात्र। अपि नु योग्यो नुपानर्थो वसतु ह्यने इन्द्रियं साधारमात्रं पक्षिणां ननु तर्हि श्रवणादि आकारं च गि
मिन्द्रियेण शुक्ले वस्त्रे निवृत्ते नीलरूपे प्रतियोगिस्मरणे नीलात्तावग्रहणं प्रसंगः। मम त्वं धस्य प्रति
योगिग्राहनीलरूपपाहकश्चक्षुषोत्तावावृत्तायां प्रसंग इति चेत्। न। ममापि हि प्रतियोगिग्राहकं द्रियेणा
धिकरणग्रहणात्तावात्। नातिप्रतिप्रसंग इति चेत्। उच्यते। इह भूतले घटो नास्तीति ज्ञानमिन्द्रियजन्यं। अ
परोक्षत्वात्। रूपज्ञानवत्तन्वापरोक्षत्वमसिद्धं। इन्द्रियाद्यव्यतिरेके। अथित्वेन तस्मात्संबन्धात्
। अतो तावच्छ्रुदियग्राहकत्वासिद्धिः। न चेन्द्रियात्तावसंबन्धात्तावः। इन्द्रियसंबन्ध इह भूतलविशेषणविशेषत्वात् ५४

श्रीकिंचमावःतन्ज्ञानं च तेन विना न संभवति अतो भो बोद्धव्यं विषयोतिरिक्तो मीतिप्रयत्नादेर्नाश्यासिद्धिः
किंच भूतलादेरभावोऽस्य तियोगिकत्वापत्तिः अभावश्च घटाभावः पटाभाव इति तियोगिसापेक्षत्वात् अ
पि वा स्वरूपस्यान्योन्याभावत्वे दुरात्ररुसमूहेन पनातिथि कर्तृ एकानेक ज्ञासा न स्यात् स्वरूपग्रहणेनै
व अन्योन्यभेदग्रहात् रज्जावयवसंपर्क इति भ्रमो न स्यात् स्वरूपग्रहणेनैव विशेषदर्शनस्य ज्ञानत्वात् अवि
वेकाभावाभासो व भ्रमो मम मते सर्वज्ञानानां यथार्थत्वादिति चेन्न रजुरियं सर्पो ज्ञायिमये तिसक
न लोकानुभवबाधप्रसंगात् नौकि कपरी च कसिद्धविभ्रमानगीकारे गुरोरपि तदुत्थापत्तेः अपि च केव
लं भूतलमभावस्त्यत्रैव किमिदं केवल्यं नाम भूतलमात्रं चेत्तद्वदवयवविघटाभावप्रसंगात् अथाभा
वाधारभूतत्वं चेत्तदभावस्यीकारापत्तेः घटवद्भूतलं भिन्नभूतलं केवलमित्यवोचामस्वचेत्तत्तर्ह्यभावोपि
स्वीकृत एवाभावधारत्वज्ञानमंतरेण घटवद्भूतलं भिन्नभूतलं त्वज्ञानाभावात् तस्माद्भवहाराद्य

तथा हि ज्योतिष्टोमं न सर्गकामो यजेतेत्यादिना यागस्य स्वर्गादिसंबन्धो ध्येतो अतः साधनत्रयो मिधापकं शा
स्त्रव्यर्थः। तथा नोक्तं इष्टं निर्वो निष्टं निर्वो नित्येन कृतं केन वा पुंसा येनोदित्येतत्तत्त्वाद्युसमिधीयते इति शास्त्र
वहितं शास्त्रीदिति वायं यथस्य नामधेयं कुर्वन्नास्ते संप्रति जन्तु लक्ष्म्युशकौ च शाकशास्त्रानि पुष्करा इति स
ंज्ञा यस्यां सान्ता। वराष्ट्रिबीया कर्तुं न्यावन्न सप्तधरोधराः। कुलपर्वतामहेन्द्रादयः तावत्कवले आवंदा
नमिति यावत् इत्यस्य गद्यार्थी वसूनां पदार्थानां प्रकाशिका अस्तु इत्यासंशयोदा। गौराष्ट्रदेशे खिलराष्ट्रदेशे
सदाकरोदक्षिणभूमिनिष्ठः। विराजते सत्यगिरि। इमानो यत्रास्ति गोः कूर्णमहो बलेश्वरः। तद्देशजमाप
तिरेकदंडी सरस्वती मस्तकमाधवाख्याः। सोयं शिवादित्यहं ते रक्षापीतृतीकामिमां बालसुखप्रवृत्त्यो मधे
वाख्यायती देणहृत्तातीरनिवासिना॥ कृता सप्तपदार्थास्तु टीके यमितमाषिणी॥७॥ इति श्रीमत्तमा
षिणी समाप्ता॥७॥ ॥ सवत्सरे १६ समये आवणवदिष्टमीलिखितं ॥७॥ शुभम् ॥ ५७

मित्र भाषिणी ग्रंथ

॥ रमापतिना जितं पुस्तकं मित्रं ॥

प्र. प्र. प्र. प्र.

100

4

932